

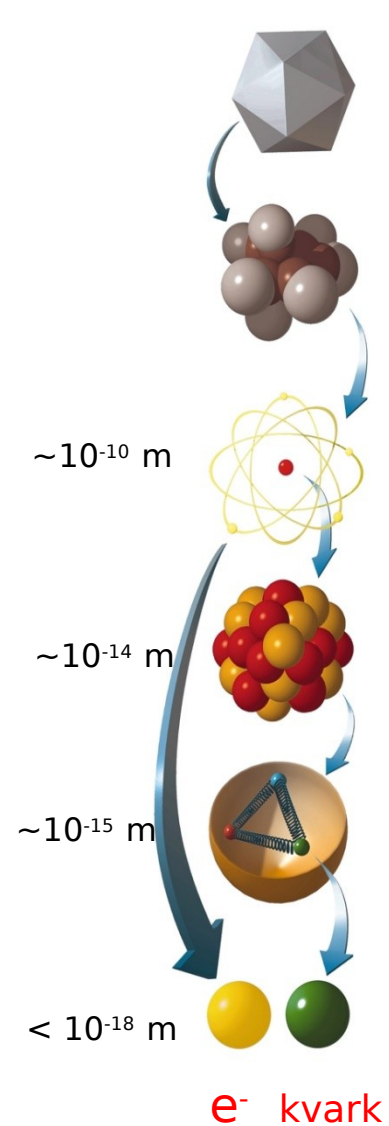
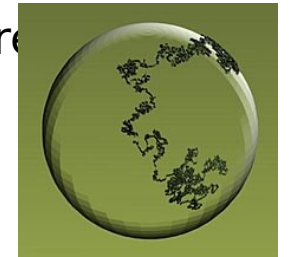
Részecskefizika

Ujvári Balázs

Debreceni Egyetem, Fizikai Intézet, IK, Atomki...

HTP2022

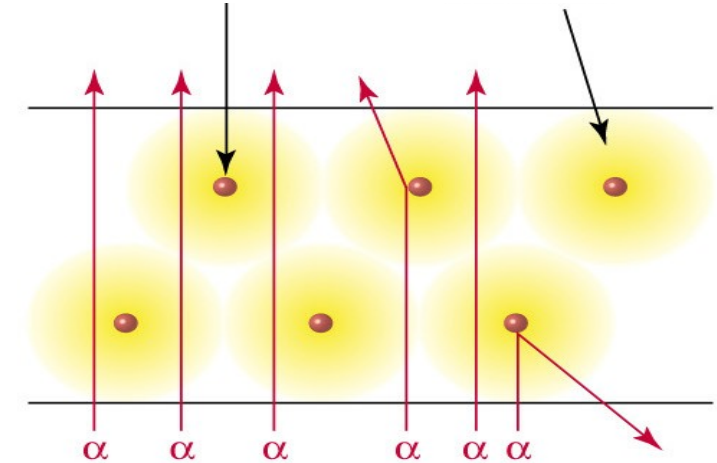
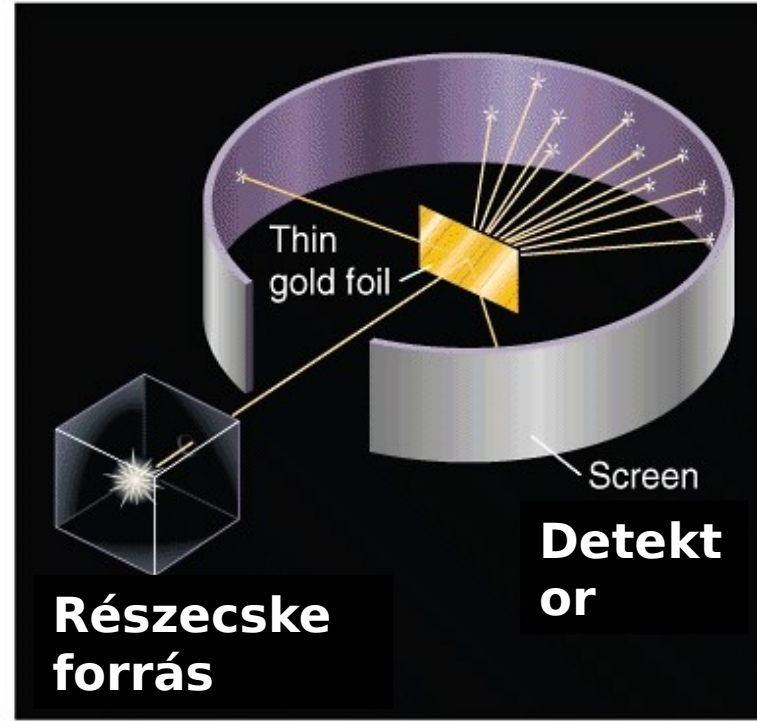
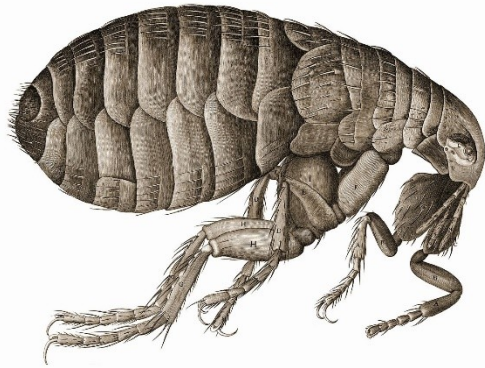
Elemi részek rövid története

- I.e. 6. évszázad, India (föld, tűz, víz, levegő)
- I.e. 5. évszázad, Görögország, Leukipposz, majd i.e. 450, Démokritész
- I.e. 4. évszázad Arisztotelész
- 1805, John Dalton: modern **atom**elmélet (kémiai megközelítés)
- 1827, Robert Brown: kis részecskék véletlenszerű mozgása folyadékokban (végre látunk valamit)
  - 1905, Albert Einstein: molekulák lökdösik
- 1869, Dmitri Mengyelejev: kémiai elemek periódusos rendszere
- 1897, J.J. Thomson: *katódsugárzás q/m mérése* → **elektron**, minden atom része
- 1909, Ernest Rutherford: α részecskék szórása vékony arany fólián → atommag
- 1919, Rutherford, A többi atommag a hidrogén atommag töltésének egész számú többszörösei, **proton**
- 1913, Henry Moseley: atommag töltés = periódusos rendszerbeli pozíció
- 1913, Niels Bohr: atom modell kvantált elektronpályákkal (színképvonalak)
- 1932, James Chadwick alfa bombázással nagy hatótávú sugárzás jön létre ami nem gamma: **neutron**
- 1924, Louis de Broglie: részecske - hullám kettősség
- 1964, Murray Gell-Mann és George Zweig: **kvarkok**

Felfedezés módszerei

- Szórás kísérletek

- Következtetés a megfigyelt rendszerek tulajdonságaiból
tömeg, spin, élettartam,...

Carl D. Anderson 1933

The Positive Electron

- Dirac 1932-ben megjósolta

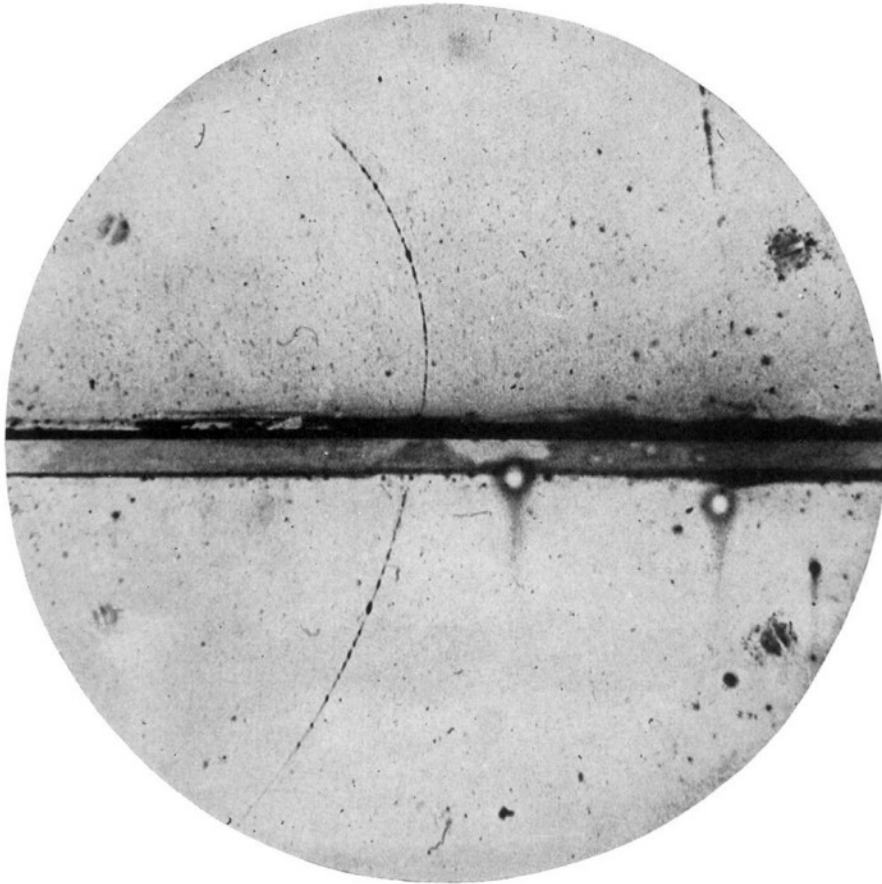

FIG. 1. A 63 million volt positron ($H\rho = 2.1 \times 10^5$ gauss-cm) passing through a 6 mm lead plate and emerging as a 23 million volt positron ($H\rho = 7.5 \times 10^4$ gauss-cm). The length of this latter path is at least ten times greater than the possible length of a proton path of this curvature.

- Caltech
- The Big Bang Theory

Sheldon: If you're going to replace Wolowitz, I need to know a little bit more about you.

Stuart: All right.

Sheldon: Wolowitz went to MIT.

What's your educational background?

Stuart: I went to art school.

Sheldon: Equally ridiculous. Let's go.

Izospin

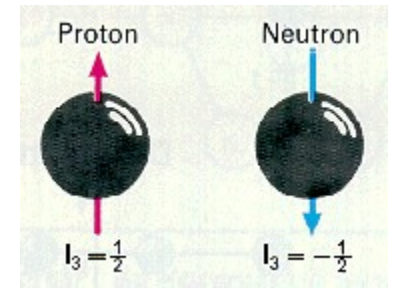
- Heisenberg, 1932
- Az erős kölcsönhatás szempontjából a proton és a neutron felcserélhető (kötési energia ${}^3\text{H}$ és ${}^3\text{He}$ közt nagyon hasonló)
- Tekintsünk el töltésüktől
- Hasonlóan értelmezhetjük, mint az elektron spinjét
- A proton és a neutron egy részecske, $\frac{1}{2}$ az izospinje, ami be tud állni felfele ($I_3 = +\frac{1}{2}$) és lefele ($I_3 = -\frac{1}{2}$)
- I a teljes izospin, és az I_3 izospinkomponens
- Hogyan adom meg a fenti esetre:

- $Q = N(p)$

- $B = N(p) + N(n)$

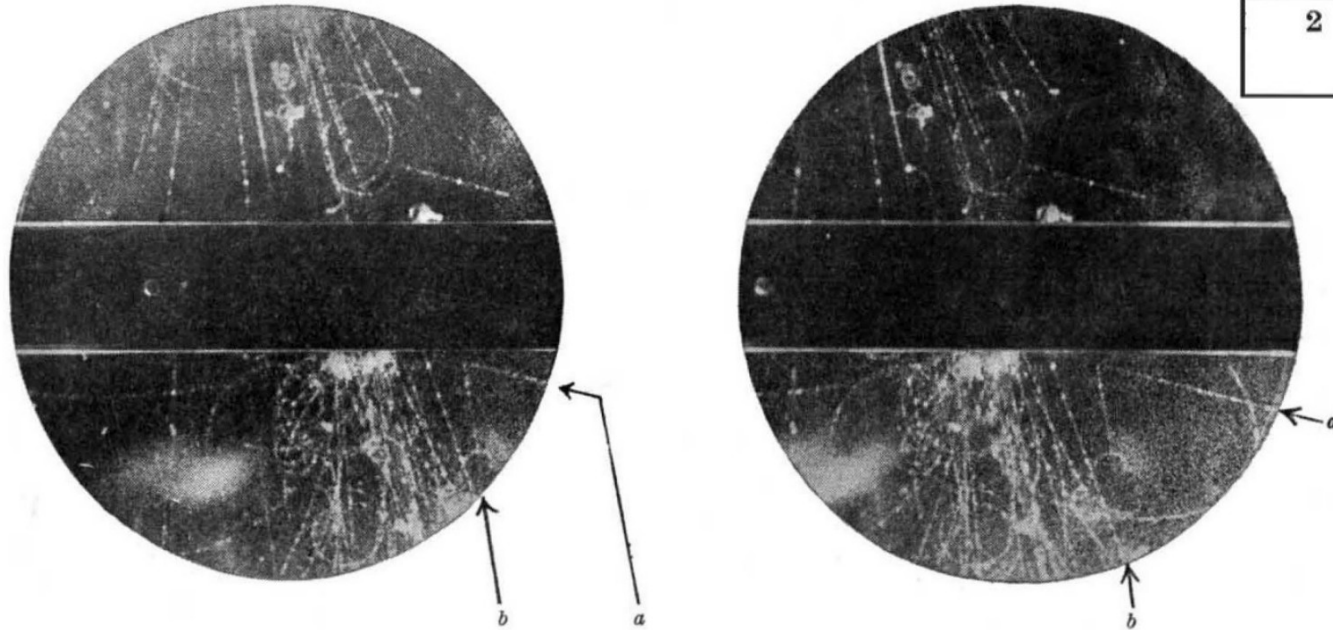
- $I_3 = (N(p) - N(n))/2$

$$\rightarrow I_3 = Q - B/2$$

Új részecskék a kozmikus sugárzásban - 1947

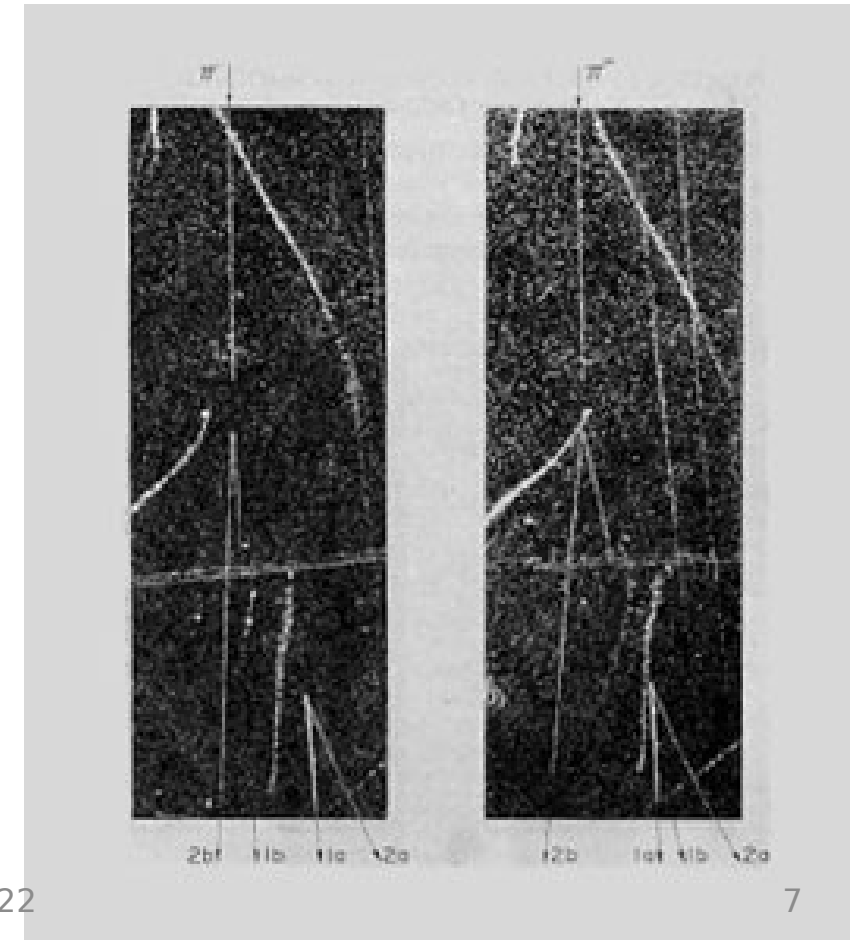
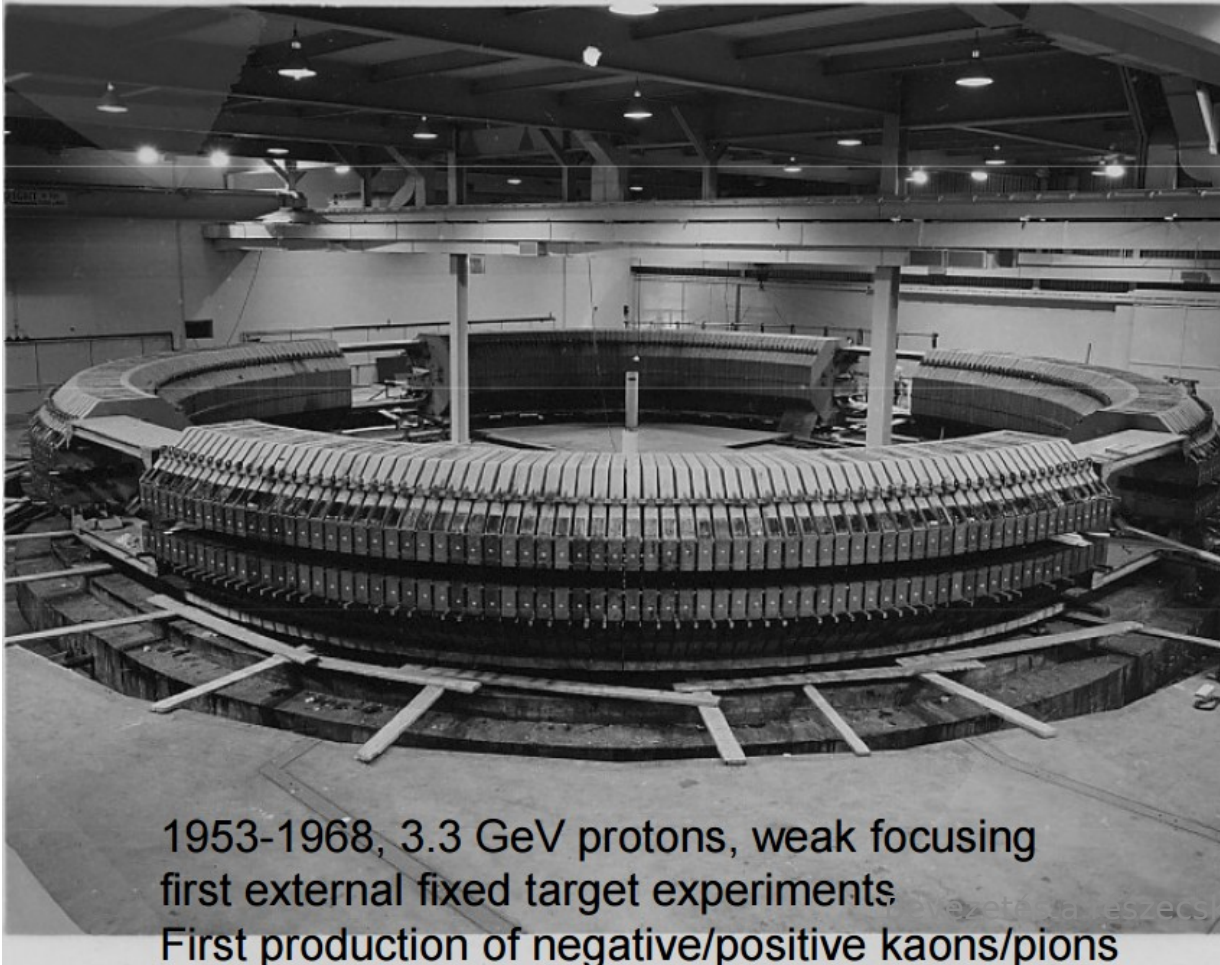
Photo-graph	H (gauss)	α (deg.)	Track	p (eV./c.)	Δp (eV./c.)	Sign
1	3500	66.6	a	3.4×10^8	1.0×10^8	+
			b	3.5×10^8	1.5×10^8	-
2	7200	161.1	a	6.0×10^8	3.0×10^8	+
			b	7.7×10^8	1.0×10^8	+

Ekkor már ismerték a pionokat, de még azt gondolták, hogy az atommagokban ők kötik össze a nukleonokat V-alak, az ólom céltárgy után egy ideig nincs nyom, majd két pion.
A Pireneusokban végezték a kísérletet.

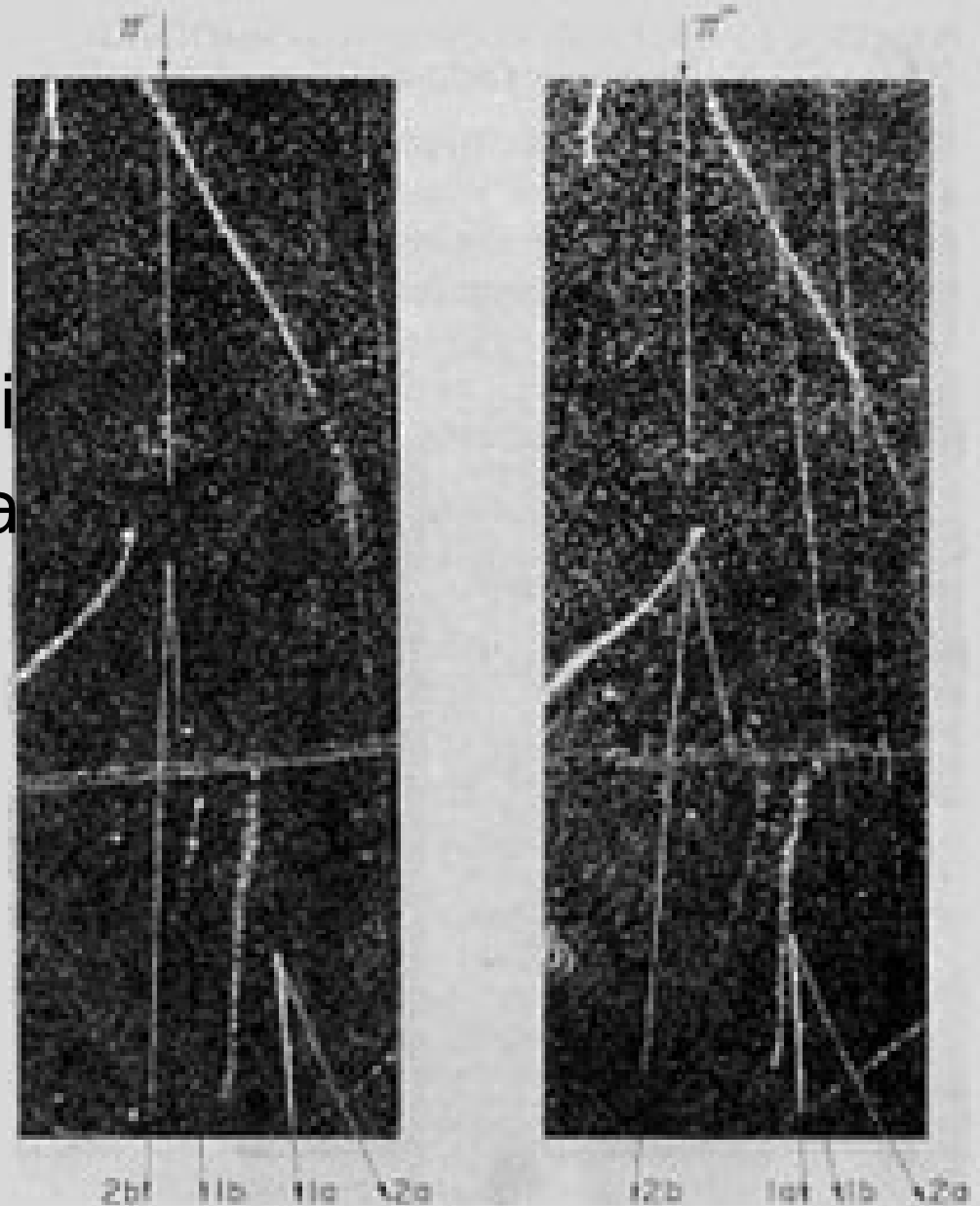
Ritkaság

- A Cosmotron/BNL (1953 proton 3GeV) megfigyelt új részecskéket (később: kaonok, hiperonok), amik erős kölcsönhatásban keletkeznek, de gyenge kölcsönhatással bomlottak

Ritkaság

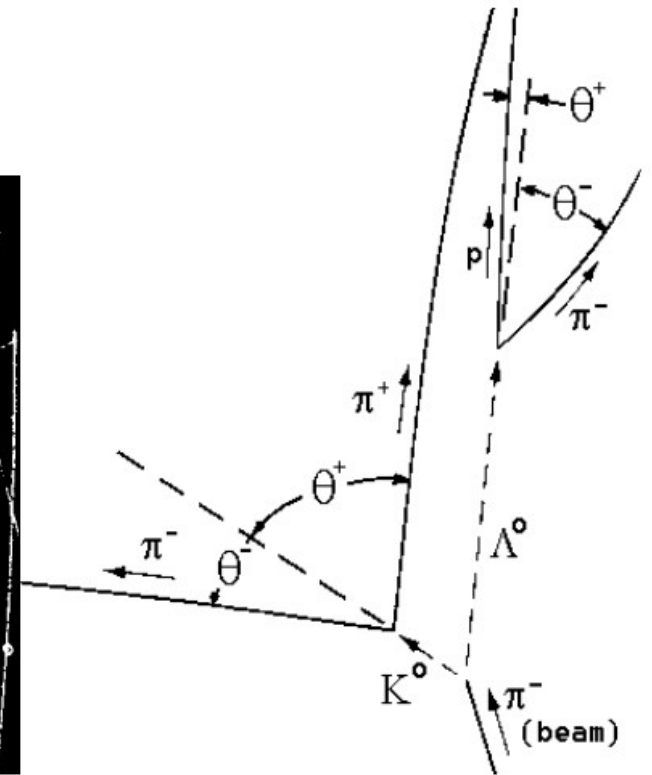
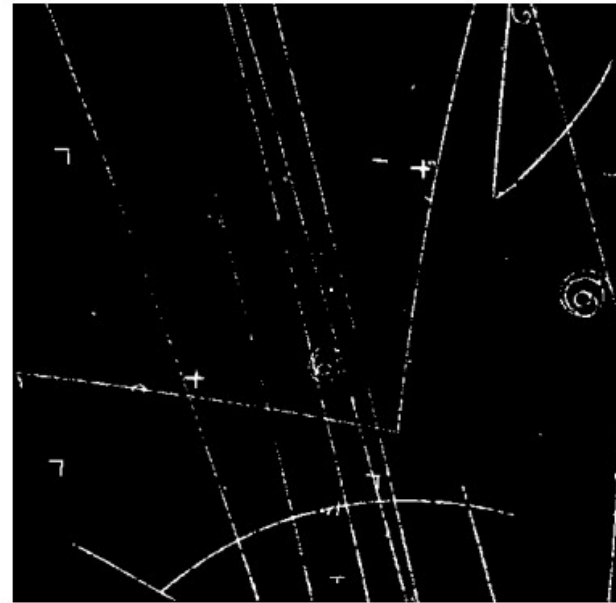
- Diffúziós ködkamra
- 1a proton és 2a negatív pion
- Ezek a lambda bomlástermékei
- A kaon pozitív és negatív pionra bomlott (1b, 2b)
- Erős kölcsönhatásban
- keletkeznek
- Gyenge kölcsönhatásban
- bomlanak

Ritkaság

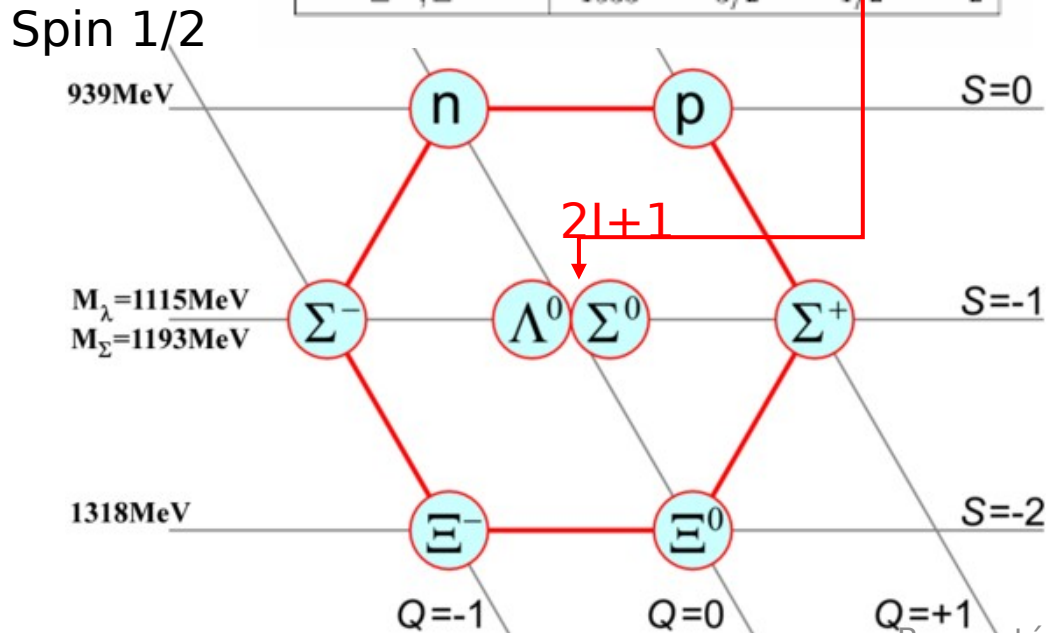
- A megértéshez tudni kell a kölcsönhatás élettartalmáthogyan azonosítok egy részecskét
  - Kell megfelelő gyorsító
  - Detektor
  - Kiértékelési algoritmusok
- Minden új fizika a megfelelő eszközökkel és módszerekkel kezdődik!

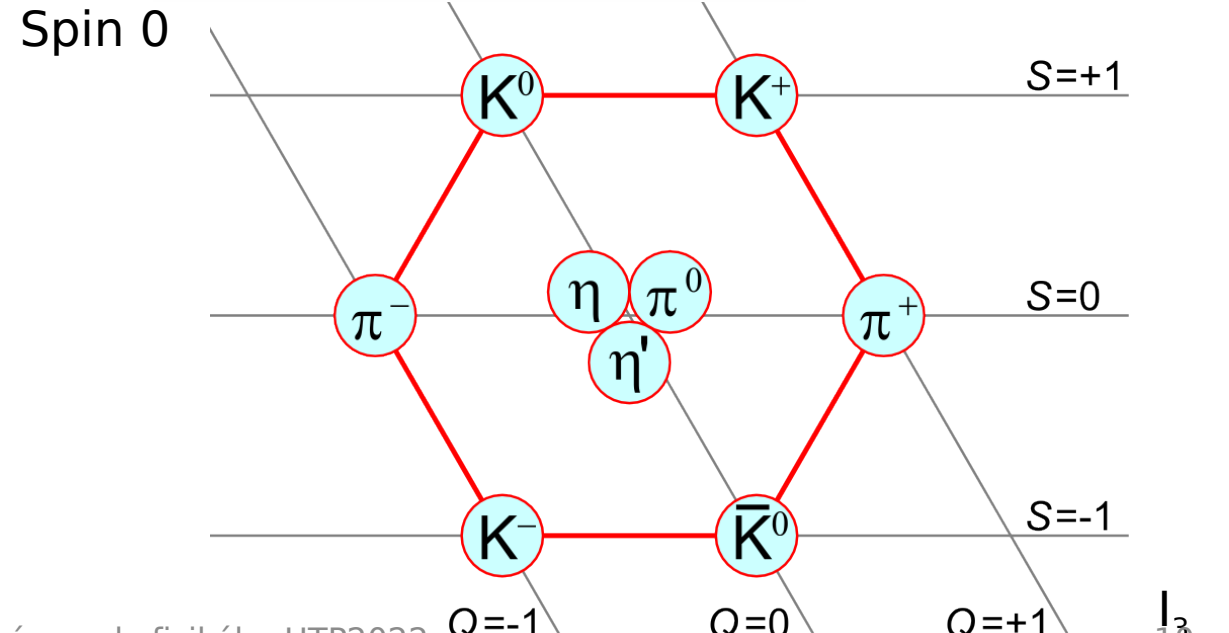
Ritkaság

- Bevezették a ritkaságot (S)
- Hipertöltés: $Y = B + S \rightarrow I_3 =$

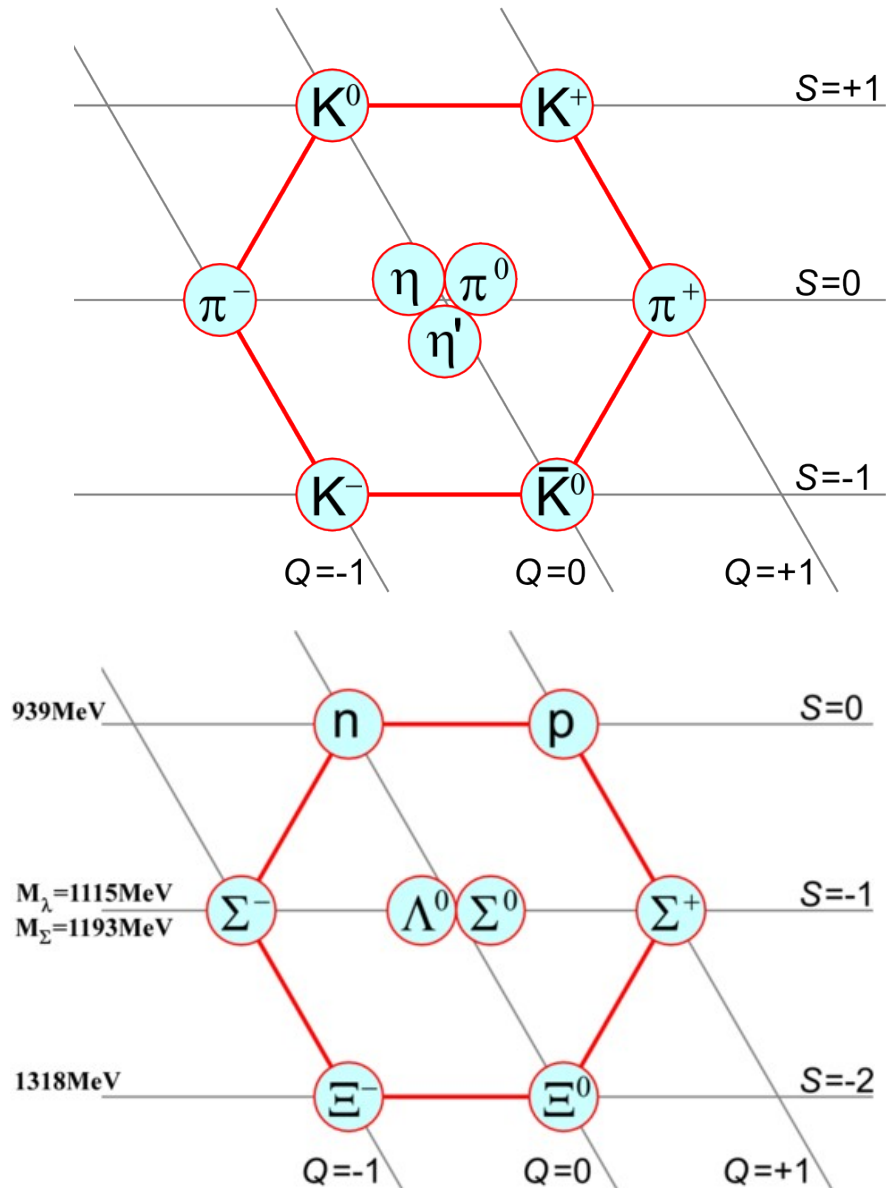
Baryons	$\langle \text{Mass} \rangle$	J^P	I	S
p, n	938.9	$1/2^+$	$1/2$	0
Λ	1116	$1/2^+$	0	-1
$\Sigma^-, \Sigma^0, \Sigma^+$	1193	$1/2^+$	1	-1
$\Delta^-, \Delta^0, \Delta^+, \Delta^{++}$	1232	$3/2^+$	$3/2$	0
Ξ^-, Ξ^0	1318	$1/2^+$	$1/2$	-2
$\Sigma^{*-}, \Sigma^{*0}, \Sigma^{*+}$	1385	$3/2^+$		-1
Ξ^{*-}, Ξ^{*0}	1533	$3/2^+$	$1/2$	-2

Mesons	$\langle \text{Mass} \rangle$	J^{PC}	I	S
π^-, π^0, π^+	138.0	0^{-+}	1	0
K^0, K^+	495.7	0^{-}	$1/2$	+1
$K^-, \bar{K}^0$				-1
η	547.3	0^{-+}	0	0
ρ^-, ρ^0, ρ^+	770.0	1^{--}	1	0
ω	781.9	1^{--}	0	0
K^{*0}, K^{*+}	893.7	1^{-}	$1/2$	+1
$K^{*-}, \bar{K}^{*0}$				-1
η'	957.8	0^{-+}	0	0
ϕ	1019.5	1^{--}	0	0

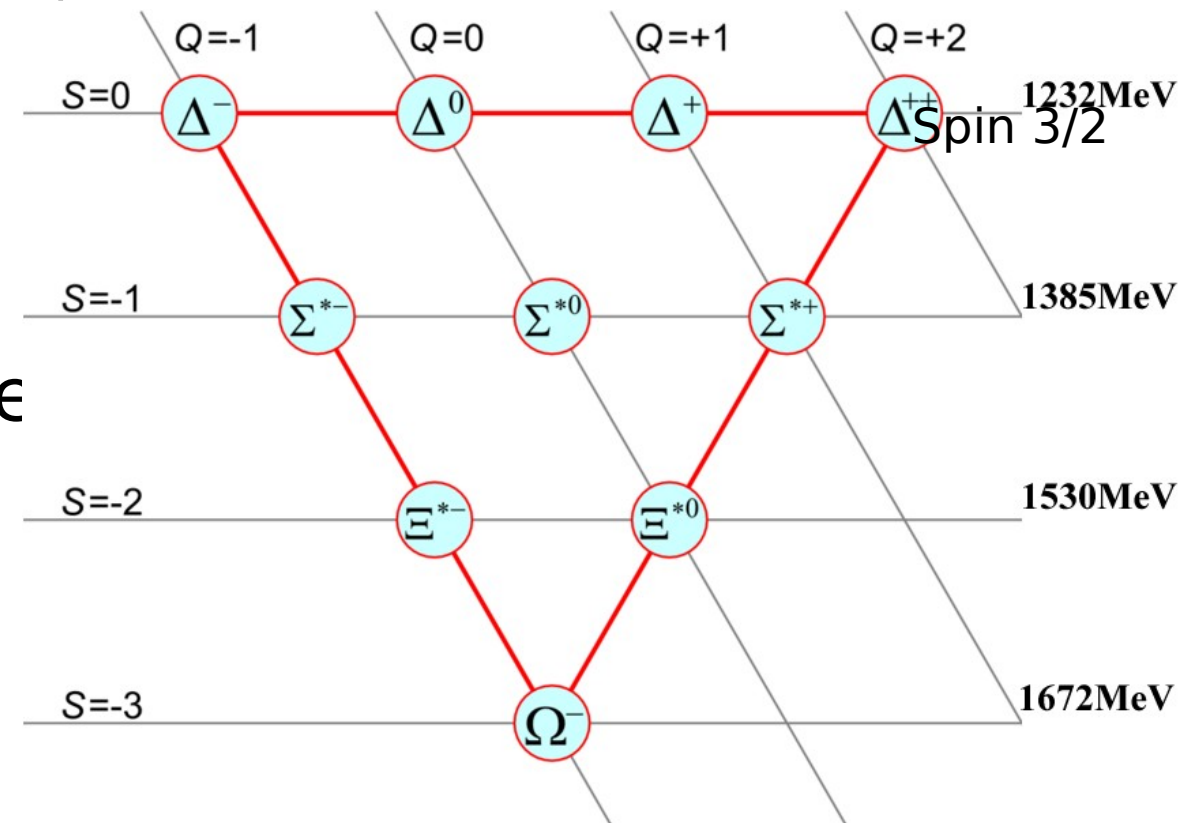
Részecske állatkert (particle zoo)

- Willis Lamb, in his 1955 Nobel Prize Lecture, joked that he had heard it said that “the finder of a new elementary particle used to be rewarded by a Nobel Prize, but such a discovery now ought to be punished by a 10,000 dollar fine.”

Kvark-modell

- 1964, Gell-Mann rendszerezi a részecskéket, bevezeti a ritkaság (strangeness) kvantumszámot, és megjósolja az $\Omega^- = (sss)$ létezését (1969, Nobel díj)
- Javasolja Zweiggel párhuzamosan,
- hogy a sok hadron egyszerűen
- felépíthető három elemi
- részecskéből, a kvarkokból
- 1964, Brookhaven, Ω^- felfedezése
- a megjósolt tulajdonságokkal

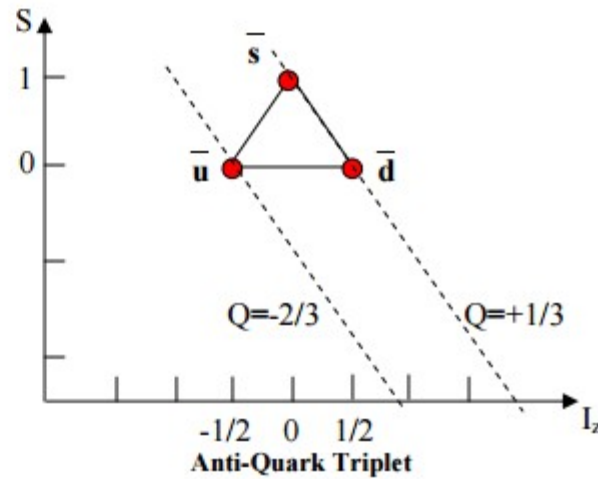
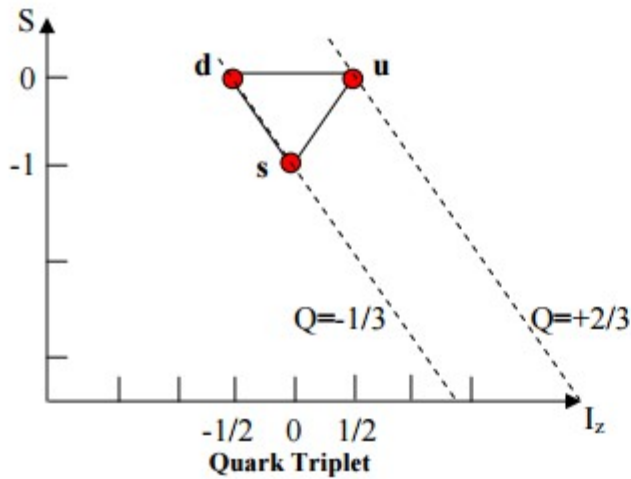

Kvark

Three **quarks** for Muster Mark!
 Sure he has not got much of a bark
 And sure any he has it's all beside the
 mark.

James Joyce: Finnegan ébredése

A quark (kvark) kifejezés a hark! (hé!)
 és a quart (negyedgallonos sör)
 szavak összevonásával jött létre

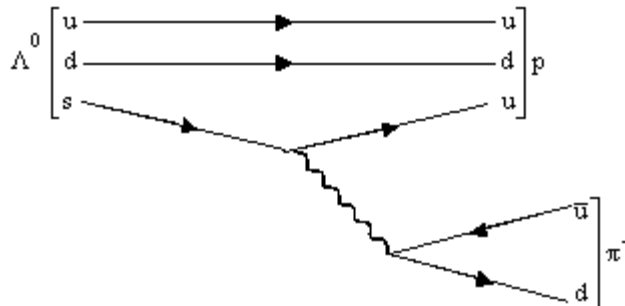
- $\bar{d}u$ -- π^+
- $\bar{d}s$ -- $\bar{K}^0$
- $\bar{u}d$ -- π^-
- $\bar{u}s$ -- K^-
- $\bar{s}u$ -- K^+
- $\bar{s}d$ -- K^0

- uuu -- Δ^{++}
- uud -- Δ^+
- udd -- Δ^0
- ddd -- Δ^-

- suu -- Σ^{*+}
- sud -- Σ^{*0}
- sdd -- Σ^{*-}

- ssu -- Ξ^{*0}
- ssd -- Ξ^{*-}

- sss -- Ω^-

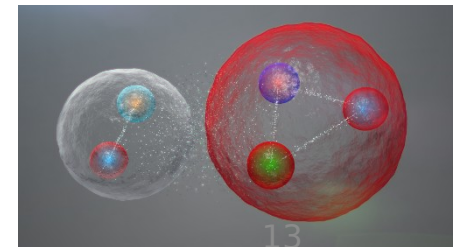
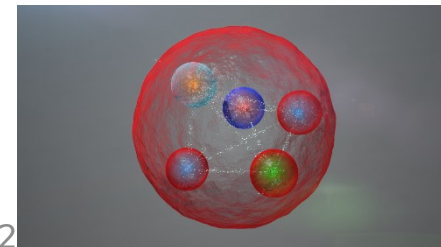

$$\bar{\pi}^0 = (\bar{u}u - \bar{d}d) / \sqrt{2}$$

$$\eta' \approx (\bar{u}u + \bar{d}d + \bar{s}s) / \sqrt{3}$$

$$\eta \approx (\bar{u}u + \bar{d}d - 2\bar{s}s) / \sqrt{6}$$

Bevezetés a részecskefizikába HTP2022

Elméletek - kísérletek

Kísérleti és elméleti fizikusok közös erőfeszítése szükséges a világ megértéséhez.

Elméleti fizikus:

- Új elméleteket alkot felhasználva régi és új ötleteket, hogy megmagyarázza a természetben (kísérletekben) észlelt jelenségeket
- Nagy pontosságú számításokat végez, amelyek összehasonlíthatók a mérési eredményekkel

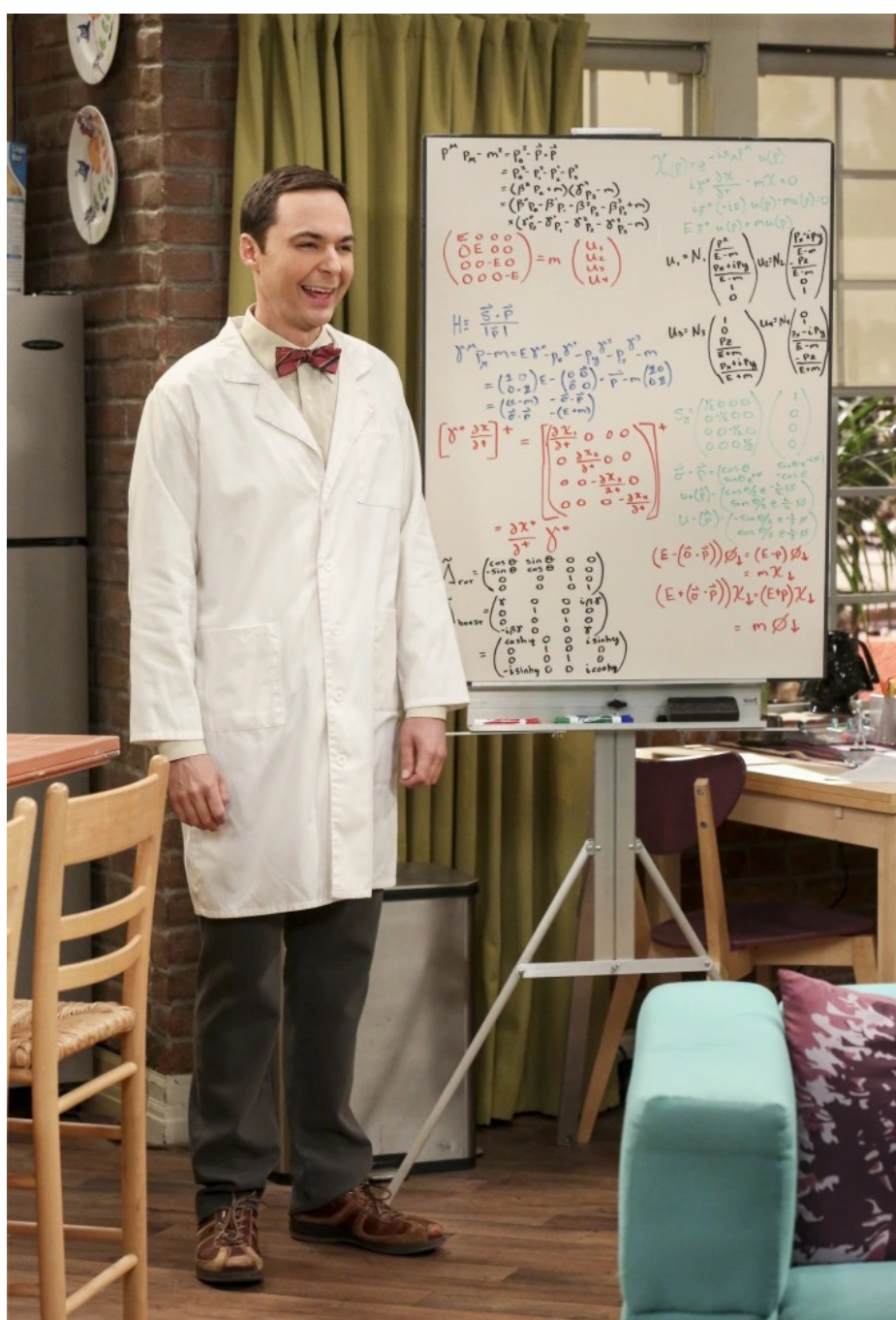
Kísérleti fizikus:

- Megfigyeli a világot, kísérleteket tervez és végez
- Egyre pontosabb mérési adatokat szolgáltat, melyek szembeállíthatók az elméletek jóslataival
- Néha váratlan eredményekbe botlik, amelyek egészen új magyarázatot igényelnek

SZUSSZ

Agymenők megint

- David Saltzberg (UCLA – CMS ...) több évadon keresztül tudományos tanácsadója volt a The Big Bang Theory című sorozatnak.
- Néhány évad után a tudósok elkezdték saját kutatásaikat benyújtani, hogy azok megjelenjenek a táblákon. Még ha csak a háttérben szerepeltek is, a táblákon látható adatok valódi egyenletek és elméletek voltak.

- Lagrange-egyenlet

Elméleti mechanika ismétlés

Általános koordinátákat akarok használni, hogy ne kelljen a koordináta-rendszerrel foglalkozni.

Az adott rendszer fizikáját egyben tartalmazza

$$L \equiv T - V.$$

$$L = \frac{1}{2}m\dot{x}^2 - \frac{1}{2}kx^2.$$

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} \right) = \frac{\partial L}{\partial x}$$

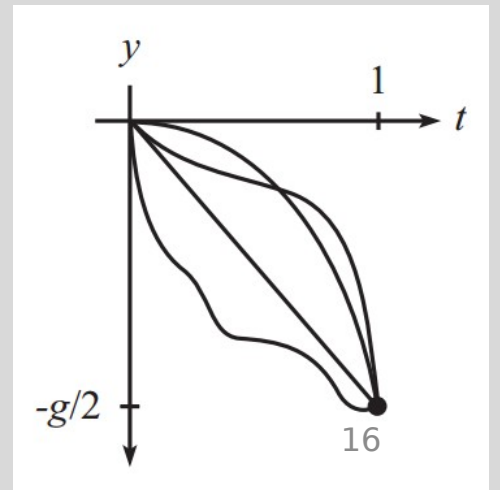
$$m\ddot{x} = -kx$$

Definiáljuk a hatást minimalizálja

$$S \equiv \int_{t_1}^{t_2} L(x, \dot{x}, t) dt.$$

a részecske úgy fog mozogni, hogy ezt a hatást

Azért esik le $s = g/2 \cdot t^2$ szerint egy test, mert így lesz minimális a hatás. Tömör és **elegáns** leírás.

Globális szimmetriák

- Forgatásra, eltolásra nem változhat a fizika
- Nem változhat az egyenlet alakja, ha egy álló koordinátarendszerből áttérek egy mozgóba Galilei, Lorentz transzformációval
- Noether-tétel (1915): minden folytonos globális szimmetriához tartozik egy megmaradó mennyiség (ha több paraméteres, akkor ahány paramétere van)
  - idő-eltolás   energia megmaradás
  - térbeli-eltolás   impulzus megmaradás
  - forgás   impulzusmomentum megmaradás
- Ezek a kvantummechanikában megmaradó kvantumszámként jelennek meg

külső szimmetria

Belső szimmetriák

- $\psi(x)$ hullámfüggvény a kvantummechanikában

QM ismétlés

KM-ban a teljes energia a kinetikus és a potenciális

QM-ban a részecskék hullámfüggvények

Felírom a Schrödinger-egyenletet.

Ennek a megoldásai (sajátfüggvényei) lesznek a megvalósult hullámfüggvények, a sajátértékek ezeknek az energiái.

$$-\frac{\hbar^2}{2m} \frac{d^2 \Psi(x)}{dx^2} + \frac{1}{2} m \omega^2 x^2 \Psi(x) = E \Psi(x)$$

$$\Psi_n(y) = \left(\frac{\alpha}{\pi}\right)^{1/4} \frac{1}{\sqrt{2^n n!}} H_n(y) e^{-y^2/2}$$

Hermite polinomok

First four harmonic oscillator normalized wavefunctions

$$\Psi_0 = \left(\frac{\alpha}{\pi}\right)^{1/4} e^{-y^2/2}$$

$$\Psi_1 = \left(\frac{\alpha}{\pi}\right)^{1/4} \sqrt{2} y e^{-y^2/2}$$

$$\Psi_2 = \left(\frac{\alpha}{\pi}\right)^{1/4} \frac{1}{\sqrt{2}} (2y^2 - 1) e^{-y^2/2}$$

$$\Psi_3 = \left(\frac{\alpha}{\pi}\right)^{1/4} \frac{1}{\sqrt{3}} (2y^3 - 3y) e^{-y^2/2}$$

Classical
Conservation of Energy
Newton's Laws

Kinetic Energy + Potential Energy = E
 $\frac{1}{2} m v^2 + \frac{1}{2} k x^2 = E$
 Harmonic oscillator example.
 $F = ma = -kx$

Quantum
Conservation of Energy
Schrödinger Equation

The energy becomes the Hamiltonian operator

$H \Psi = E \Psi$

Wavefunction

Energy "eigenvalue" for the system.

The form of the Hamiltonian operator for a quantum harmonic oscillator.

In making the transition to a wave equation, physical variables take the form of "operators".

$p \rightarrow \frac{\hbar}{i} \frac{\partial}{\partial x}$

$x \rightarrow x$

$H \rightarrow \frac{-\hbar^2}{2m} \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{1}{2} k x^2$

Belső szimmetriák

- $\psi(x)$ hullámfüggvény a kvantummechanikában
- Minek van fizikai jelentése $|\psi(x)|^2$

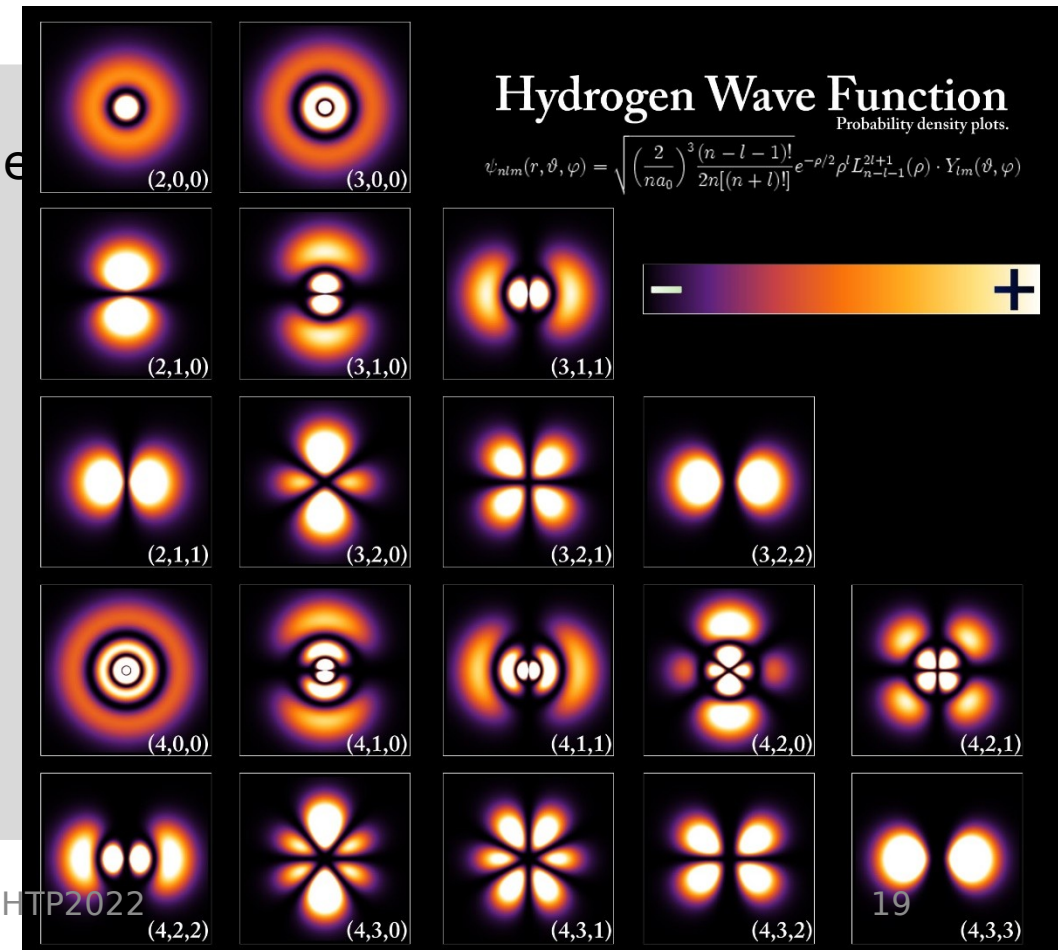
$$|-2|^2 = |2|^2$$

Hidrogén atom elektronjainak hullámfüggvényei
Ezeknek a hullámfüggvények megfelelő műveletekkel meg lehet adni a kvantumszámokat.

Főkvantumszám n

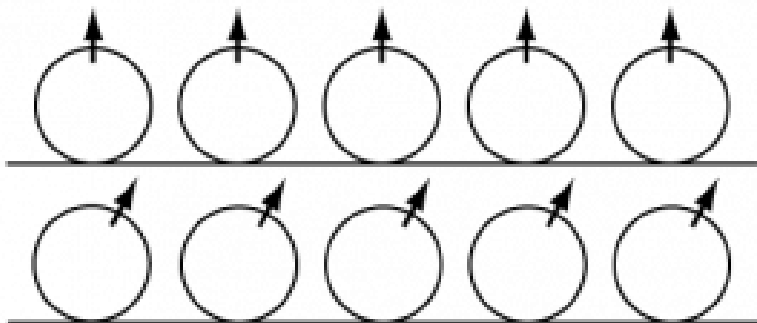
Mellékkvantumszám l

Mágneses kvantumszám m_l

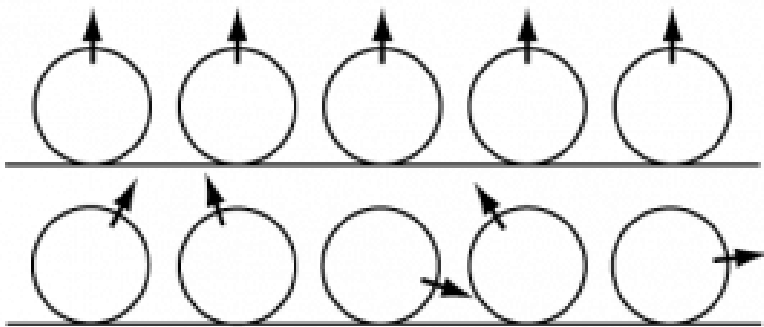
Belső szimmetriák

- Globális belső szimmetria $\psi(x) \rightarrow e^{i\alpha} \psi(x)$
- $\psi(x)$ hullámfüggvény a kvantummechanikában
- Minek van fizikai jelentése $|\psi(x)|^2$ valószínűségi sűrűségfüggvény
- $|\psi(x)|^2 = \psi(x)^* \psi(x) \rightarrow e^{-i\alpha} \psi(x) e^{i\alpha} \psi(x)$
- Noether-tétel (1915): minden folytonos szimmetriához tartozik egy megmaradó mennyiség (ha több paraméteres, akkor ahány paramétere van)
- Töltött részecskék belső fázisterében forgatás fermion töltés megmaradása

Belső szimmetriák

Amennyiben feltételezzük, hogy a belső szimmetria lokális, úgynevezett mértékszimmetria - például az elektronmező fázisa a tér-idő minden pontjában szabadon választható meg $\psi(x) \rightarrow e^{i\alpha(x)}\psi(x)$ -, akkor az elméletben megjelenik egy másik fizikai mező, a *mértékmező*, amely a részecskék közötti kölcsönhatást közvetíti. Például az elektron esetén a mértékmező az elektromágneses mezővel azonosítható. Ilyen módon a lokális szimmetria egy teljes, az elektron és az elektromágneses mező kölcsönhatását leíró elméletet, az elektrodinamikát eredményezi.

Elektron + lokális belső szimmetria

- Lagrange-egyenlet

$$\mathcal{L} = i\bar{\psi}(\gamma^\mu \partial_\mu - m)\psi$$

Elméleti mechanika ismétlés

Általános koordinátákat akarok használni, hogy ne kelljen a koordináta-rendszerrel foglalkozni.

Az adott rendszer fizikáját egyben tartalmazza

$$L \equiv T - V.$$

$$L = \frac{1}{2}m\dot{x}^2 - \frac{1}{2}kx^2.$$

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} \right) = \frac{\partial L}{\partial x}$$

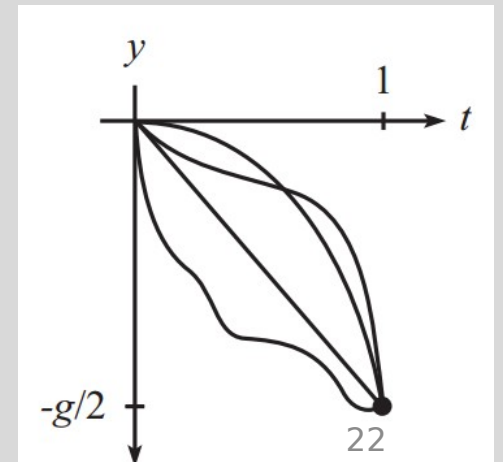
$$m\ddot{x} = -kx$$

Definiáljuk a hatást minimalizálja

$$S \equiv \int_{t_1}^{t_2} L(x, \dot{x}, t) dt.$$

a részecske úgy fog mozogni, hogy ezt a hatást

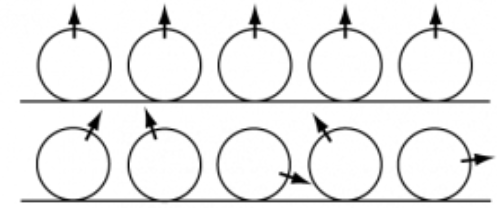
Azért esik le $s=g/2*t^2$ szerint egy test, mert így lesz minimális a hatás. Tömör és **elegáns** leírás.

Elektron + lokális belső szimmetria: $\psi' = e^{ie\phi(x_\mu)}\psi$

- Lagrange-egyenlet

$$\mathcal{L} = i\bar{\psi}(\gamma^\mu\partial_\mu - m)\psi$$

- Lokális belső transzformáció

$$\psi' = e^{ie\phi(x_\mu)}\psi$$

- Deriváljuk le $\partial_\mu\psi' = \partial_\mu(e^{ie\phi(x)}\psi) = ie(\partial_\mu\phi(x))e^{ie\phi(x)}\psi + e^{ie\phi(x)}\partial_\mu\psi$

- Hoppá $\mathcal{L} = \bar{\psi}'(i\gamma^\mu\partial_\mu - m)\psi' = \bar{\psi}(i\gamma^\mu\partial_\mu - m)\psi - e\bar{\psi}(\gamma^\mu\partial_\mu\phi(x))\psi$

- Semmi pánik $A'_\mu = A_\mu - \partial_\mu\phi(x)$ $\partial_\mu \rightarrow \mathcal{D}_\mu = \partial_\mu + ieA_\mu$

- Lagrange $\mathcal{L} = \bar{\psi}(i\gamma^\mu\mathcal{D}_\mu - m)\psi - \frac{1}{4}F^{\mu\nu}F_{\mu\nu}$, $F^{\mu\nu} = \partial_\mu A_\nu - \partial_\nu A_\mu$

Kvantum-elektrodinamika Lagrange egyenlete

$$\mathcal{L} = i\bar{\psi}\gamma^\mu\partial_\mu\psi$$

Kinetikus tag

$$-m\bar{\psi}\psi$$

Tömegtag

$$-e\bar{\psi}\gamma^\mu\psi A_\mu$$

Kölcsönhatás a mértékbozonnal

$$-\frac{1}{4}F^{\mu\nu}F_{\mu\nu}$$

Mértéktér kinetikus tagja

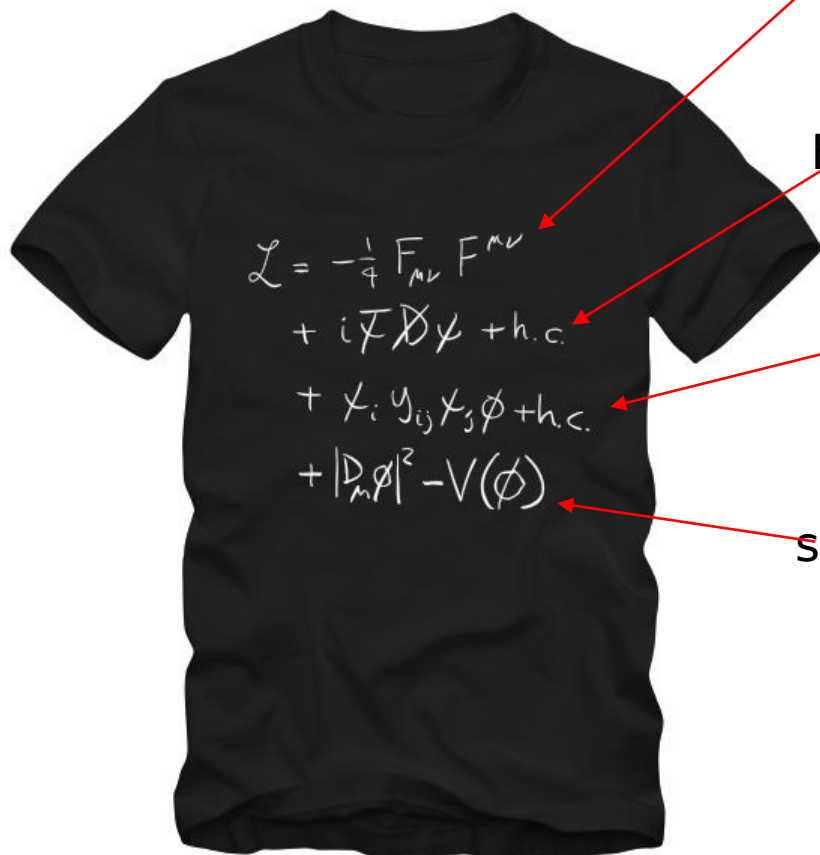

Standard Modell – mi az egye

- Amit fel lehet venni és elmagyarázni bárkinek
- és amit nem

SU(3)xSU(2)xU(1)

erők

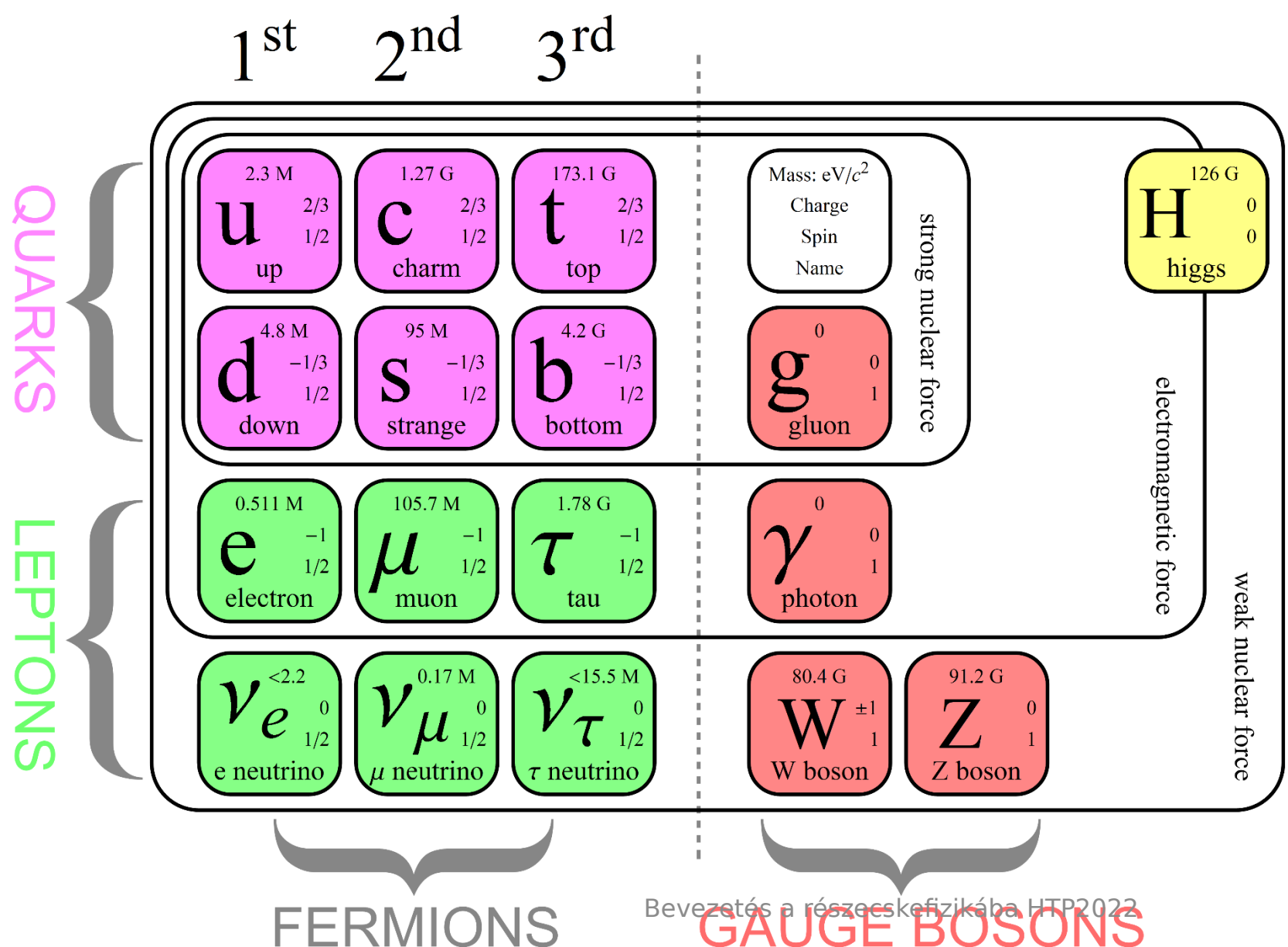
Kölcsönhatás, kinetikus tag

Tömegtag

szimmetriasértés

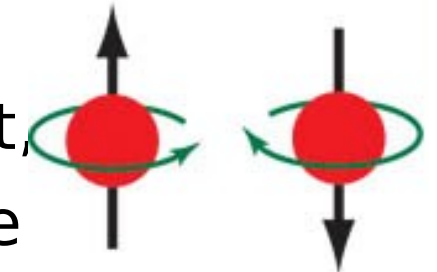
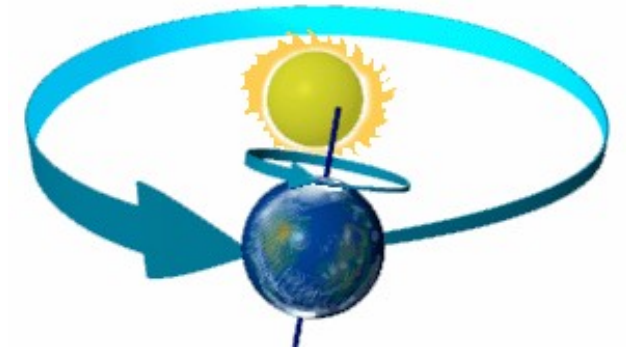
$$\begin{aligned}
 & -\frac{1}{2}\partial_\nu g_\mu^a \partial_\nu g_\mu^a - g_s f^{abc} \partial_\mu g_\nu^a g_\mu^b g_\nu^c - \frac{1}{4}g_s^2 f^{abc} f^{ade} g_\mu^b g_\nu^c g_\mu^d g_\nu^e + \\
 & \frac{1}{2}ig_s^2 (\bar{q}_i^c \gamma^\mu q_j^c) g_\mu^a + G^a \partial^2 G^a + g_s f^{abc} \partial_\mu G^a G^b g_\mu^c - \partial_\nu W_\mu^+ \partial_\nu W_\mu^- - \\
 & M^2 W_\mu^+ W_\mu^- - \frac{1}{2}\partial_\nu Z_\mu^0 \partial_\nu Z_\mu^0 - \frac{1}{2c_w^2} M^2 Z_\mu^0 Z_\mu^0 - \frac{1}{2}\partial_\mu A_\nu \partial_\mu A_\nu - \frac{1}{2}\partial_\mu H \partial_\mu H - \\
 & \frac{1}{2}m_h^2 H^2 - \partial_\mu \phi^+ \partial_\mu \phi^- - M^2 \phi^+ \phi^- - \frac{1}{2}\partial_\mu \phi^0 \partial_\mu \phi^0 - \frac{1}{2c_w^2} M \phi^0 \phi^0 - \beta_h \left[\frac{2M^2}{g^2} + \right. \\
 & \left. \frac{2M}{g} H + \frac{1}{2}(H^2 + \phi^0 \phi^0 + 2\phi^+ \phi^-) \right] + \frac{2M^4}{g^2} \alpha_h - igc_w [\partial_\nu Z_\mu^0 (W_\mu^+ W_\nu^- - \\
 & W_\nu^+ W_\mu^-) - Z_\nu^0 (W_\mu^+ \partial_\nu W_\mu^- - W_\mu^- \partial_\nu W_\mu^+) + Z_\mu^0 (W_\nu^+ \partial_\nu W_\mu^- - \\
 & W_\nu^- \partial_\nu W_\mu^+)] - ig_s w [\partial_\nu A_\mu (W_\mu^+ W_\nu^- - W_\nu^+ W_\mu^-) - A_\nu (W_\mu^+ \partial_\nu W_\mu^- - \\
 & W_\mu^- \partial_\nu W_\mu^+) + A_\mu (W_\nu^+ \partial_\nu W_\mu^- - W_\nu^- \partial_\nu W_\mu^+)] - \frac{1}{2}g^2 W_\mu^+ W_\mu^- W_\nu^+ W_\nu^- + \\
 & \frac{1}{2}g^2 W_\nu^+ W_\nu^- W_\mu^+ W_\mu^- + g^2 c_w^2 (Z_\mu^0 W_\mu^+ Z_\nu^0 W_\nu^- - Z_\mu^0 Z_\nu^0 W_\mu^+ W_\nu^-) + \\
 & g^2 s_w^2 (A_\mu W_\mu^+ A_\nu W_\nu^- - A_\mu A_\nu W_\mu^+ W_\nu^-) + g^2 s_w c_w [A_\mu Z_\nu^0 (W_\mu^+ W_\nu^- - \\
 & W_\nu^+ W_\mu^-) - 2A_\mu Z_\mu^0 W_\nu^+ W_\nu^-] - g\alpha [H^3 + H\phi^0 \phi^0 + 2H\phi^+ \phi^-] - \\
 & \frac{1}{8}g^2 \alpha_h [H^4 + (\phi^0)^4 + 4(\phi^+ \phi^-)^2 + 4(\phi^0)^2 \phi^+ \phi^- + 4H^2 \phi^+ \phi^- + 2(\phi^0)^2 H^2] - \\
 & gM W_\mu^+ W_\mu^- H - \frac{1}{2}g \frac{M}{c_w^2} Z_\mu^0 Z_\mu^0 H - \frac{1}{2}ig [W_\mu^+ (\phi^0 \partial_\mu \phi^- - \phi^- \partial_\mu \phi^0) - \\
 & W_\mu^- (\phi^0 \partial_\mu \phi^+ - \phi^+ \partial_\mu \phi^0)] + \frac{1}{2}g [W_\mu^+ (H \partial_\mu \phi^- - \phi^- \partial_\mu H) - W_\mu^- (H \partial_\mu \phi^+ - \\
 & \phi^+ \partial_\mu H)] + \frac{1}{2}g \frac{1}{c_w} (Z_\mu^0 (H \partial_\mu \phi^0 - \phi^0 \partial_\mu H) - ig \frac{s_w^2}{c_w} M Z_\mu^0 (W_\mu^+ \phi^- - W_\mu^- \phi^+) + \\
 & ig_s w M A_\mu (W_\mu^+ \phi^- - W_\mu^- \phi^+) - ig \frac{1-2c_w^2}{2c_w} Z_\mu^0 (\phi^+ \partial_\mu \phi^- - \phi^- \partial_\mu \phi^+) + \\
 & ig_s w A_\mu (\phi^+ \partial_\mu \phi^- - \phi^- \partial_\mu \phi^+) - \frac{1}{4}g^2 W_\mu^+ W_\mu^- [H^2 + (\phi^0)^2 + 2\phi^+ \phi^-] - \\
 & \frac{1}{4}g^2 \frac{1}{c_w^2} Z_\mu^0 Z_\mu^0 [H^2 + (\phi^0)^2 + 2(2s_w^2 - 1)^2 \phi^+ \phi^-] - \frac{1}{2}g^2 \frac{s_w^2}{c_w} Z_\mu^0 \phi^0 (W_\mu^+ \phi^- + \\
 & W_\mu^- \phi^+) - \frac{1}{2}ig^2 \frac{s_w^2}{c_w} Z_\mu^0 H (W_\mu^+ \phi^- - W_\mu^- \phi^+) + \frac{1}{2}g^2 s_w A_\mu \phi^0 (W_\mu^+ \phi^- + \\
 & W_\mu^- \phi^+) + \frac{1}{2}ig^2 s_w A_\mu H (W_\mu^+ \phi^- - W_\mu^- \phi^+) - g^2 \frac{s_w}{c_w} (2c_w^2 - 1) Z_\mu^0 A_\mu \phi^+ \phi^- - \\
 & g^1 s_w^2 A_\mu A_\nu \phi^+ \phi^- - \bar{e}^\lambda (\gamma \partial + m_e^\lambda) e^\lambda - \bar{\nu}^\lambda \gamma \partial \nu^\lambda - \bar{u}_j^\lambda (\gamma \partial + m_u^\lambda) u_j^\lambda - \\
 & \bar{d}_j^\lambda (\gamma \partial + m_d^\lambda) d_j^\lambda + ig_s w A_\mu [-(\bar{e}^\lambda \gamma^\mu e^\lambda) + \frac{2}{3}(\bar{u}_j^\lambda \gamma^\mu u_j^\lambda) - \frac{1}{3}(\bar{d}_j^\lambda \gamma^\mu d_j^\lambda)] + \\
 & \frac{ig}{4c_w} Z_\mu^0 [(\bar{\nu}^\lambda \gamma^\mu (1 + \gamma^5) \nu^\lambda) + (\bar{e}^\lambda \gamma^\mu (4s_w^2 - 1 - \gamma^5) e^\lambda) + (\bar{u}_j^\lambda \gamma^\mu (\frac{4}{3}s_w^2 - \\
 & 1 - \gamma^5) u_j^\lambda) + (\bar{d}_j^\lambda \gamma^\mu (1 - \frac{8}{3}s_w^2 - \gamma^5) d_j^\lambda)] + \frac{ig}{2\sqrt{2}} W_\mu^+ [(\bar{\nu}^\lambda \gamma^\mu (1 + \gamma^5) e^\lambda) + \\
 & (\bar{u}_j^\lambda \gamma^\mu (1 + \gamma^5) C_{\lambda\kappa} d_j^\kappa)] + \frac{ig}{2\sqrt{2}} W_\mu^- [(\bar{e}^\lambda \gamma^\mu (1 + \gamma^5) \nu^\lambda) + (\bar{d}_j^\kappa C_{\lambda\kappa}^\dagger \gamma^\mu (1 + \\
 & \gamma^5) u_j^\lambda)] + \frac{ig}{2\sqrt{2}} \frac{m_\lambda^\lambda}{M} [-\phi^+ (\bar{\nu}^\lambda (1 - \gamma^5) e^\lambda) + \phi^- (\bar{e}^\lambda (1 + \gamma^5) \nu^\lambda)] - \\
 & \frac{g}{2} \frac{m_\lambda^\lambda}{M} [H (\bar{e}^\lambda e^\lambda) + i\phi^0 (\bar{e}^\lambda \gamma^5 e^\lambda)] + \frac{ig}{2M\sqrt{2}} \phi^+ [-m_\lambda^\lambda (\bar{u}_j^\lambda C_{\lambda\kappa} (1 - \gamma^5) d_j^\kappa) + \\
 & m_\mu^\lambda (\bar{u}_j^\lambda C_{\lambda\kappa} (1 + \gamma^5) d_j^\kappa)] + \frac{ig}{2M\sqrt{2}} \phi^- [m_\lambda^\lambda (\bar{d}_j^\lambda C_{\lambda\kappa}^\dagger (1 + \gamma^5) u_j^\kappa) - m_\mu^\lambda (\bar{d}_j^\lambda C_{\lambda\kappa}^\dagger (1 - \\
 & \gamma^5) u_j^\kappa) - \frac{g}{2} \frac{m_\lambda^\lambda}{M} H (\bar{u}_j^\lambda u_j^\lambda) - \frac{g}{2} \frac{m_\lambda^\lambda}{M} H (\bar{d}_j^\lambda d_j^\lambda) + \frac{ig}{2} \frac{m_\lambda^\lambda}{M} \phi^0 (\bar{u}_j^\lambda \gamma^5 u_j^\lambda) - \\
 & \frac{ig}{2} \frac{m_\lambda^\lambda}{M} \phi^0 (\bar{d}_j^\lambda \gamma^5 d_j^\lambda) + \bar{X}^+ (\partial^2 - M^2) X^+ + \bar{X}^- (\partial^2 - M^2) X^- + \bar{X}^0 (\partial^2 - \\
 & \frac{M^2}{c_w^2}) X^0 + \bar{Y} \partial^2 Y + igc_w W_\mu^+ (\partial_\mu \bar{X}^0 X^- - \partial_\mu \bar{X}^- X^0) + ig_s w W_\mu^+ (\partial_\mu \bar{Y} X^- - \\
 & \partial_\mu \bar{X}^+ Y) + igc_w W_\mu^- (\partial_\mu \bar{X}^- X^0 - \partial_\mu \bar{X}^0 X^+) + ig_s w W_\mu^- (\partial_\mu \bar{X}^- Y - \\
 & \partial_\mu \bar{Y} X^+) + igc_w Z_\mu^0 (\partial_\mu \bar{X}^+ X^- - \partial_\mu \bar{X}^- X^+) + ig_s w A_\mu (\partial_\mu \bar{X}^+ X^- - \\
 & \partial_\mu \bar{X}^- X^+) - \frac{1}{2}gM [\bar{X}^+ X^+ H + \bar{X}^- X^- H + \frac{1}{c_w^2} \bar{X}^0 X^0 H] + \\
 & \frac{1-2c_w^2}{2c_w} igM [\bar{X}^+ X^0 \phi^+ - \bar{X}^- X^0 \phi^-] + \frac{1}{2c_w} igM [\bar{X}^0 X^+ \phi^+ - \bar{X}^0 X^+ \phi^-] + \\
 & igM s_w [\bar{X}^0 X^- \phi^+ - \bar{X}^0 X^- \phi^-] + \frac{1}{2}igM [\bar{X}^+ X^+ \phi^0 - \bar{X}^- X^- \phi^0]
 \end{aligned}$$

Standard Modell - miből áll

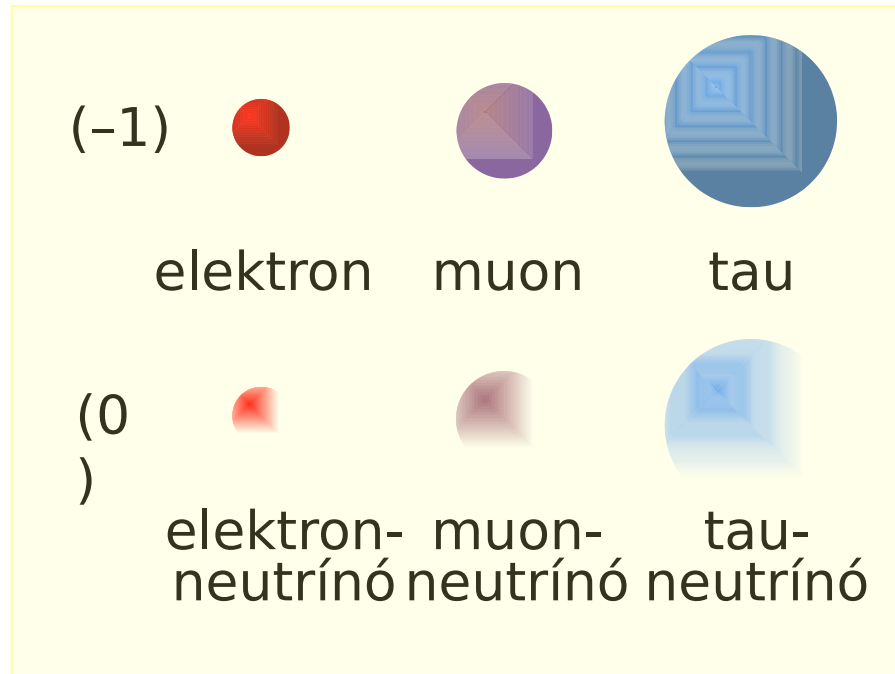

Fermionok és bozonok

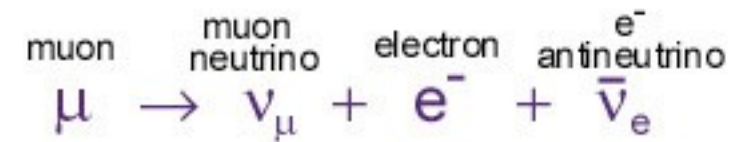
- Spin: belső impulzus-momentum
- Analógia:
Föld forgása a tengelye körül spin
Föld keringése a Nap körül pályamomentum
- Elemi részecskék esetében a spin nem köthető forgáshoz, hanem egy belső tulajdonság!
- Kvantum-rendszerekben az impulzusmomentum kvantált, egész (0,1,2...) és fél-egész (1/2,3/2..) értékeket vehet fel
- A lehetséges értékek száma $2s+1$
- Fermionok: fél-egész spinű részecskék az elektron, a proton, a neutron 1/2-spinű
- Bozonok: egész spinű részecskék pl. a foton, a pion 1-spinű
- Alapvető különbség a viselkedésük, a fermionok kizárhatják egymást (elektronhéjak), a bozonok nem, sőt, bizonyos esetekben kedvező azonos állapotban lenniük

Leptonok

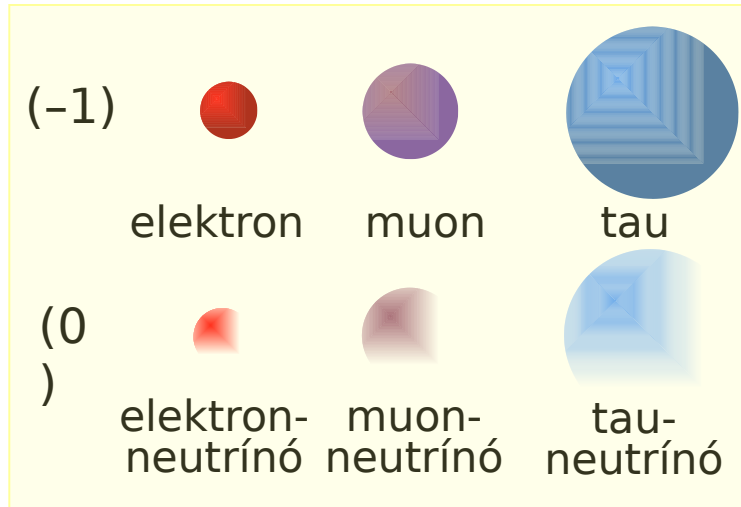

- Elektromosan töltött leptonok: a negatív töltésű elektron és nehezebb társai
- A nehéz töltött leptonok elbomlanak, például

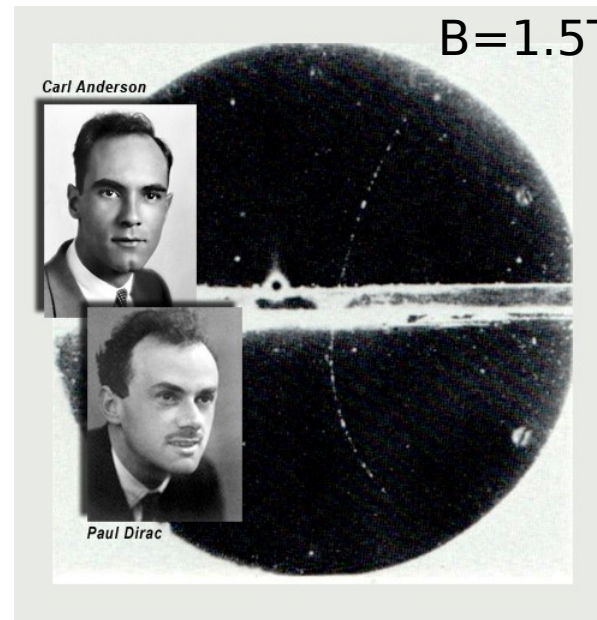
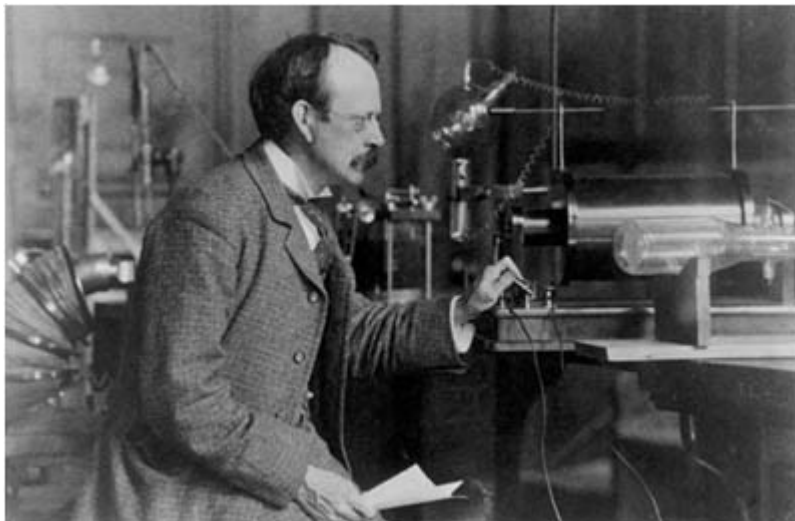

- Semleges neutrínók: nagyon könnyűek (sokáig 0-tömegűnek tartották őket) és nehezen észlelhetők
- A neutrínók nagyon gyengén hatnak kölcsön, jelenlétükre fizikai folyamatokban általában a hiányzó energia és impulzus utal (energia és impulzus megmaradás!)

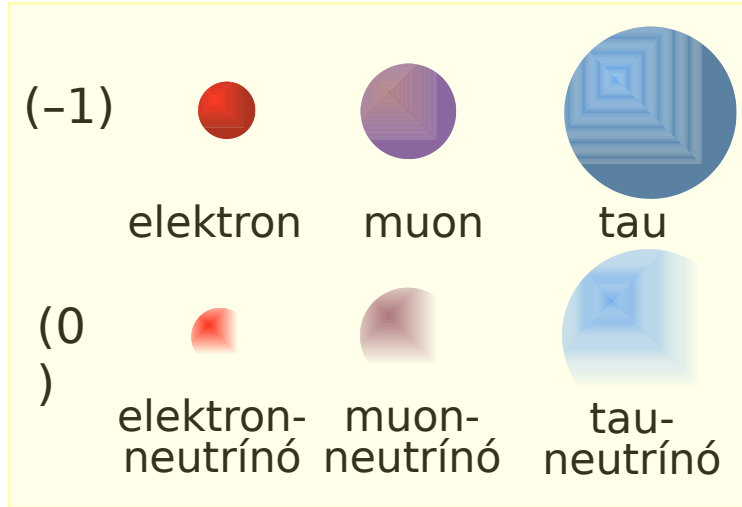
Leptonok

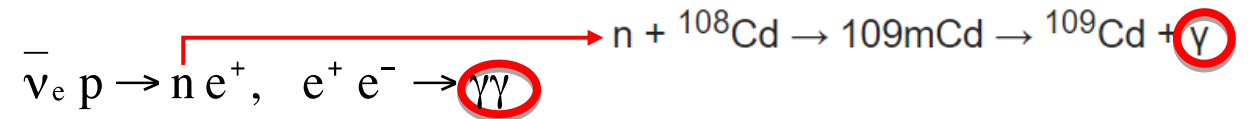
- 1897, J.J. Thomson, katódsugárzás vizsgálata: elektron
- Carl Anderson, kozmikus sugarak vizsgálata ködkamrával
  - 1932, pozitron, az elektron anti-részecske társa
  - 1936, muon (eleinte “ μ -mezon”, azt hitték, hogy az erős kölcsönhatás akkoriban hitt közvetítő részecskéjét találta meg)

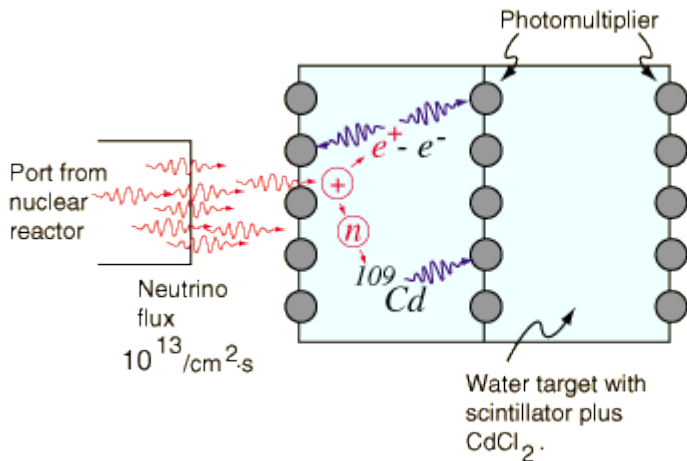
Leptonok

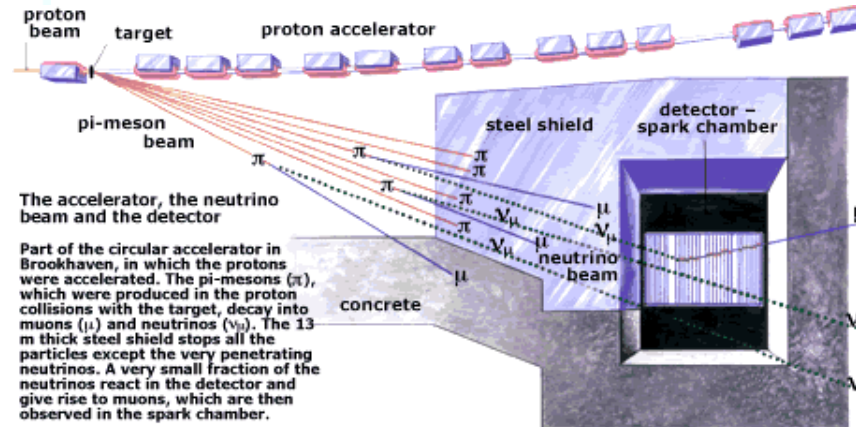
- 1930, Wolfgang Pauli, β -bomlás magyarázata, a neutrínó hipotézis
- 1956, C. Cowan & F. Reines, reaktor anti-neutrínó kimutatása vízzel teli detektorral (neutron (reaktorból) befogás + pozitron megsemmisülés)

- 1962, L.M. Lederman, M. Schwartz, J. Steinberger, Brookhaven AGS neutrínó nyaláb: müon neutrínó

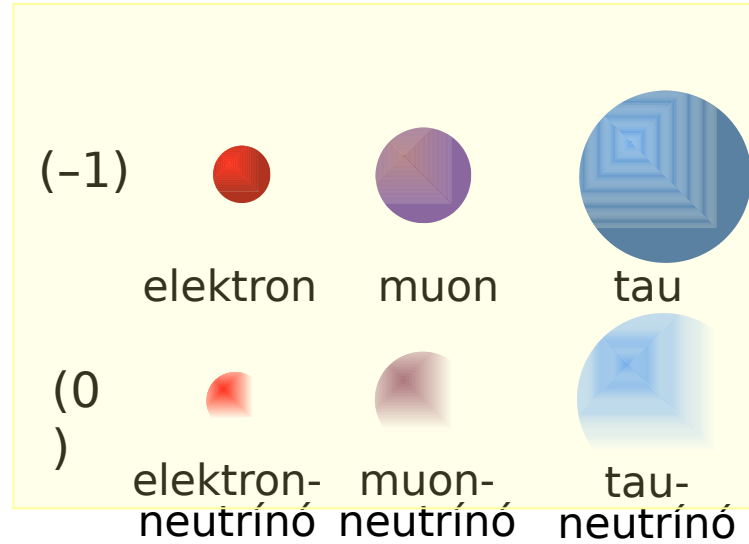
Delayed coincident detection of γ from ${}^{109}\text{Cd}$ with pair of γ 's from $e^+ e^-$ annihilation.

Based on a drawing in Scientific American, March 1963.

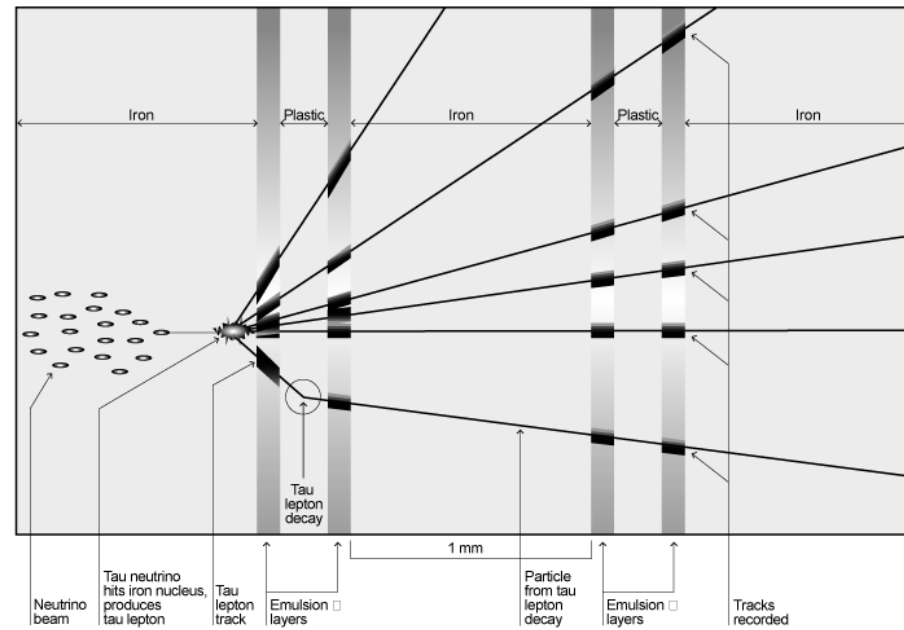
Leptonok

- 1974-77, M.L. Perl et al. (SLAC-LBL), SPEAR e^+e^- ütköztetőnél $e^+e^- \rightarrow e^\pm + \mu^\mp + E_{\text{hiányzó}}$ események

$$e^+ + e^- \rightarrow \tau^+ + \tau^- \rightarrow e^\pm + \mu^\mp + 4\nu$$

- 2000, DONUT kollaboráció (FNAL): tau neutrínó
Detecting a Tau Neutrino

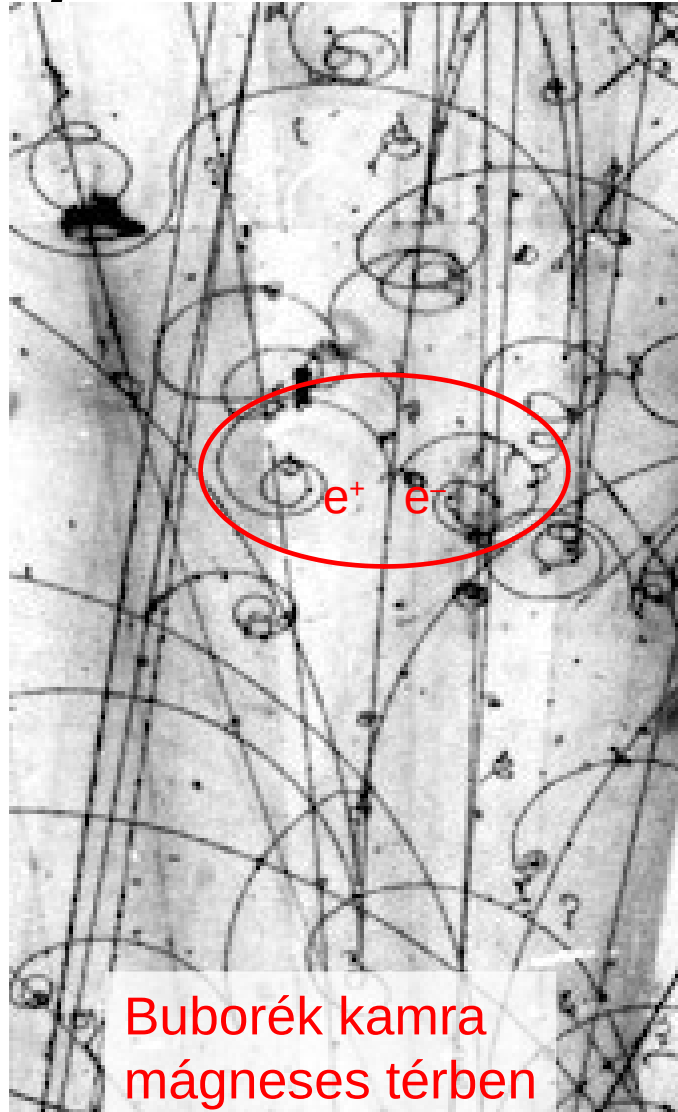
Of one million million tau neutrinos crossing the DONUT detector, scientists expect about one to interact with an iron nucleus.

Magyar vonatkozás:
 1957, Szalay Sándor és Csikai Gyula:
 Anti-neutrínó észlelés ${}^6\text{He}$ β -
 bomlásában

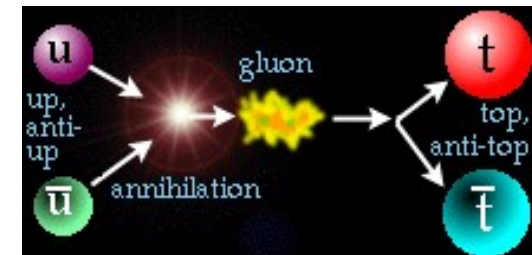
http://epa.oszk.hu/00300/00342/00185/pdf/FizSzem_EPA00342_2005_10_35

Anyag és anti-anyag

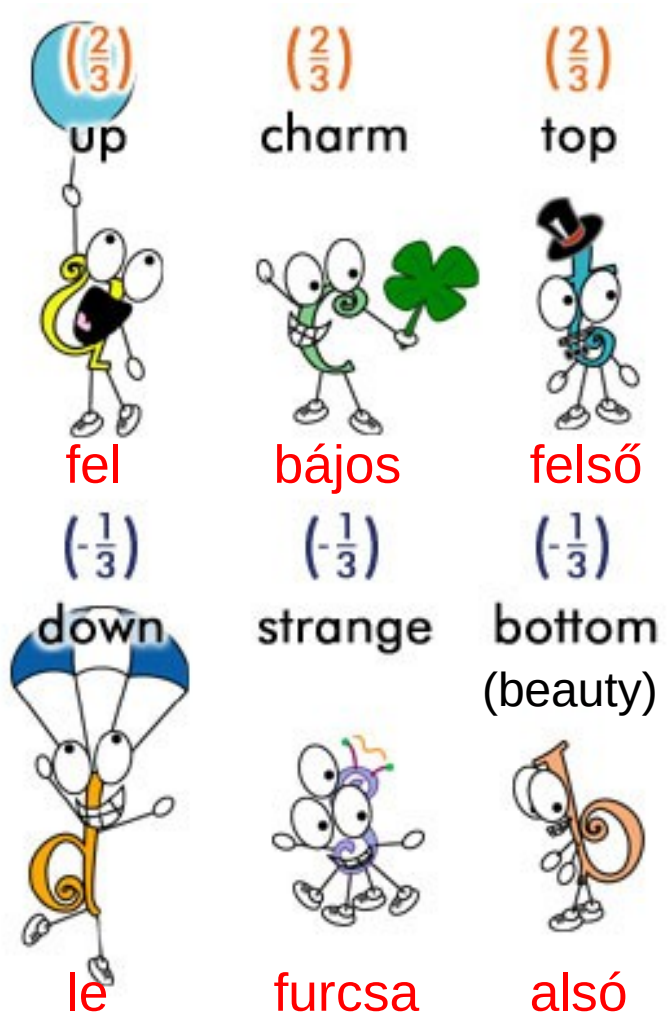

- Dirac-egyenlet negatív energiájú megoldása (1928)
- Minden részecskének van egy anti-részecske párja, amely mindenben megegyezik vele csak a töltése ellentétes:
proton (+) -> anti-proton (-)
elektron (-) -> pozitron (+)
- Gravitáció azonosan hat részecskékre és anti-részecskékre, mivel tömegük azonos
- A természetben β -bomlásban és kozmikus sugarak hatására a föld légkörében is keletkeznek
- Pozitron felfedezése kozmikus sugarak vizsgálatával (C. Anderson, 1932)
- Ha egy részecske és egy anti-részecske találkozik, energia felszabadulása közben megsemmisülnek
- Az univerzum születésekor azonos számban keletkeztek részecskék és anti-részecskék.

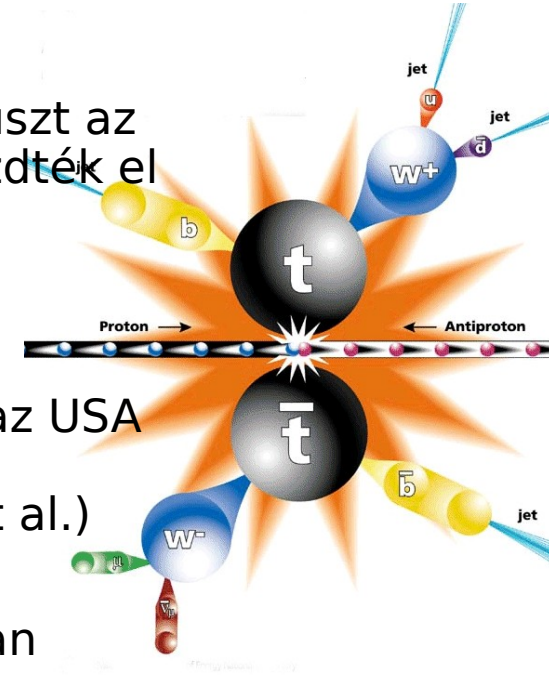

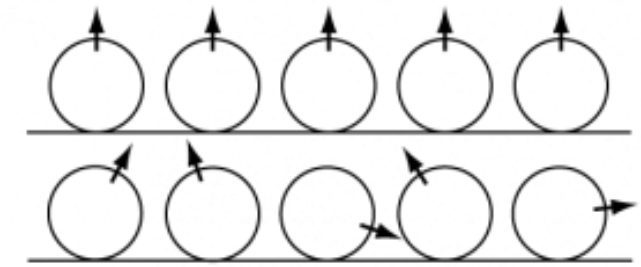
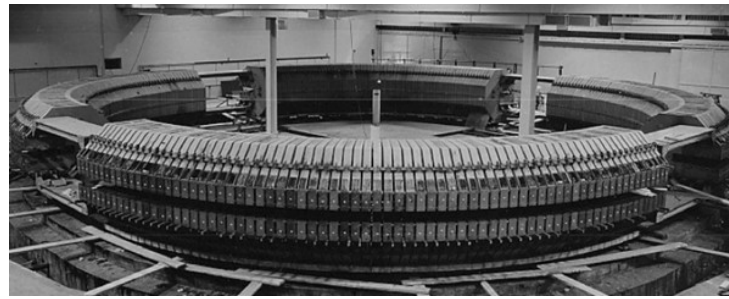
Kvarkok

- 1964: M. Gell-Mann és G. Zweig felismeri, hogy a rengeteg részecske-ütköztetésben megfigyelt új részecske, megmagyarázható csupán három elemi alkotórész az u, d és s kvarkok létével
- 1970: S. Glashow, J. Iliopoulos, L. Maiani megjósolja a c kvark létezését, ami megmagyarázza a K_0 bomlásának a problémáját (mint amikor a Neptunusz az Uránusz pályájának a zavarából kezdték el keresni)
- 1973: M. Kobayashi, T. Maskawa megjósolja a b kvark létezését
- 1974: c kvark egyidejű felfedezése az USA BNL (S. Ting et al.) és SLAC (B. Richter et al.) laboratóriumaiban
- 1977: b kvark felfedezése a FNAL-ban (USA)
- 1995: t kvark felfedezése a FNAL-ban

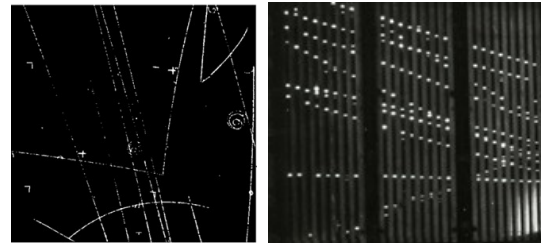

Mi volt eddig?

$$L \equiv T - V. \quad L = \frac{1}{2}m\dot{x}^2 - \frac{1}{2}kx^2.$$

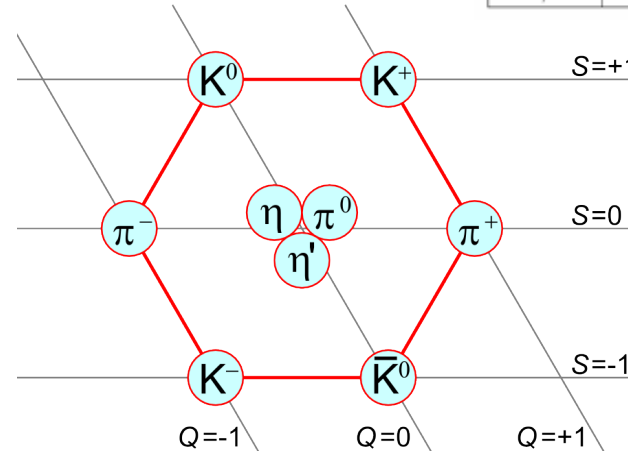
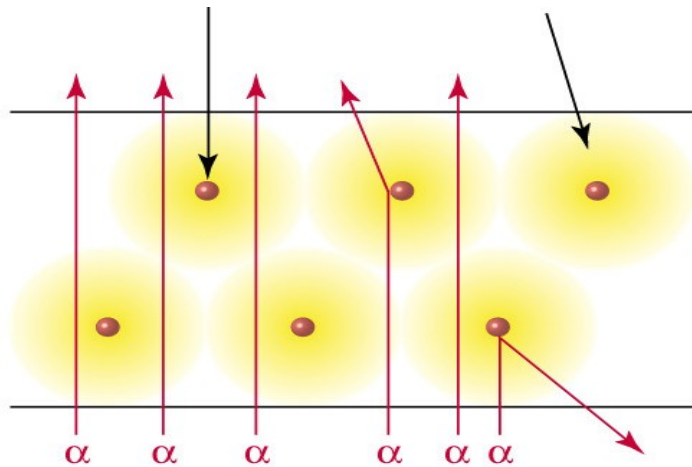
$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} \right) = \frac{\partial L}{\partial x} \quad m\ddot{x} = -kx$$

Mesons	$\langle \text{Mass} \rangle$	J^{PC}	I	S
π^-, π^0, π^+	138.0	0^{-+}	1	0
K^0, K^+	495.7	0^{-}	1/2	+1
$K^-, \bar{K}^0$				-1
η	547.3	0^{-+}	0	0
ρ^-, ρ^0, ρ^+	770.0	1^{--}	1	0
ω	781.9	1^{--}	0	0
K^{*0}, K^{*+}	893.7	1^{-}	1/2	+1
$K^{*-}, \bar{K}^{*0}$				-1
η'	957.8	0^{-+}	0	0
ϕ	1019.5	1^{--}	0	0

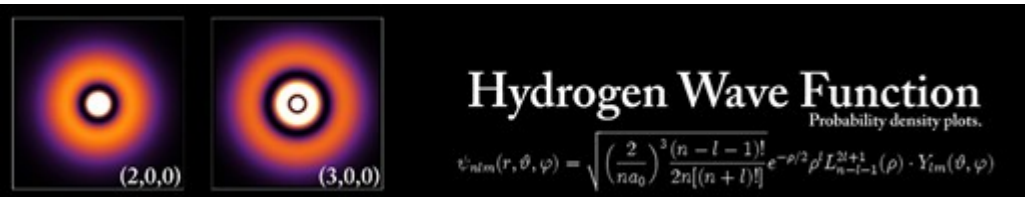
SU(3)xSU(2)xU(1)

idő-eltolás energia megmaradás

strong nuclear force			electromagnetic force		weak nuclear force	
Mass: eV/c ²	Charge	Spin	Name	Mass: eV/c ²	Charge	Spin
2.3 M	2/3	1/2	u up	126 G	0	0
1.27 G	2/3	1/2	c charm	0	0	0
173.1 G	2/3	1/2	t top	0	0	0
4.8 M	-1/3	1/2	d down	0	0	0
95 M	-1/3	1/2	s strange	0	0	0
4.2 G	-1/3	1/2	b bottom	0	0	0
0.511 M	-1	1/2	e electron	0	1	1
105.7 M	-1	1/2	μ muon	0	1	1
1.78 G	-1	1/2	τ tau	0	1	1
0	0	1	γ photon	0	0	0
<2.2	0	1/2	ν_e e neutrino	80.4 G	± 1	1
0.17 M	0	1/2	ν_μ μ neutrino	91.2 G	0	1
<15.5 M	0	1/2	ν_τ τ neutrino	W boson	Z boson	

$$\mathcal{L} = i\bar{\psi}(\gamma^\mu \partial_\mu - m)\psi$$

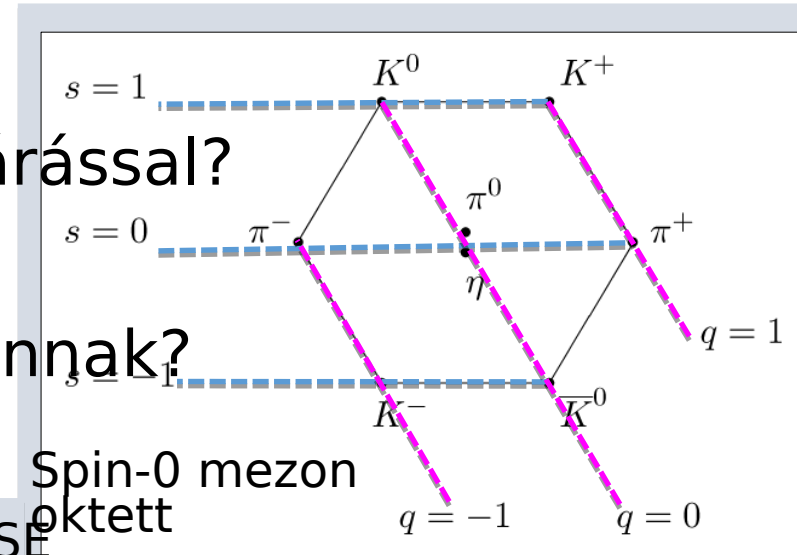

A kvarkok színe

Problémák a kvark modellel

- $\Delta^{++} = (u \uparrow u \uparrow u \uparrow)$
3 azonos fermion, mi van a Pauli-kizárással?
- Mi tartja össze a hadronokat?
- Miért csak (qq) és (qqq) hadronok vannak?
- Miért nincs szabad kvark?

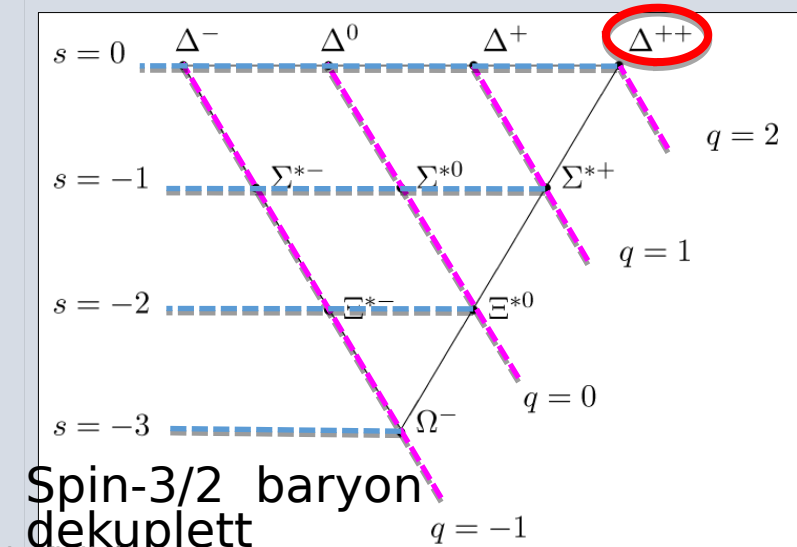
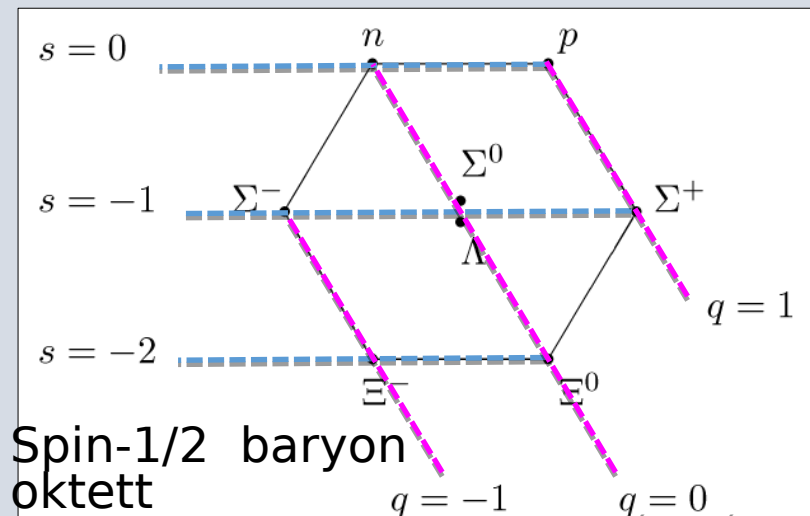
Mezonok: kvark - antikvark pár
Barionok: három-kvark állapot

A HADRONOK RENDSZEREZÉSE

q:
elektromos
töltés

s:
strange-
kvark szám

A kvarkok színe

SU(3) x SU(2) x U(1)

$$\psi(x) \rightarrow \psi'(x) = U(x)\psi(x) = e^{i\frac{\alpha_k(x)}{2}\lambda_k} \psi(x)$$

Problémák a kvark modellel

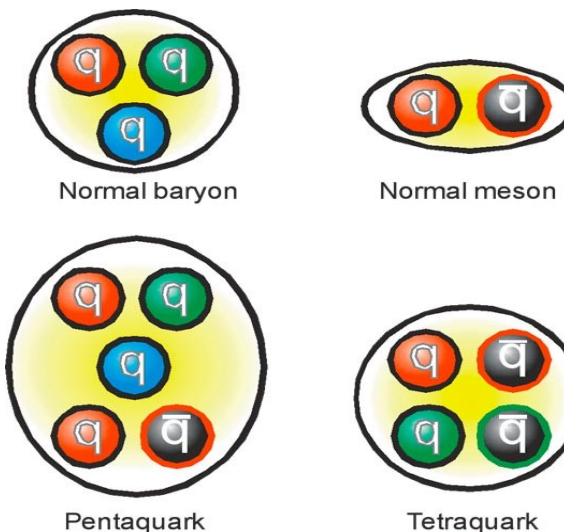
- $\Delta^{++} = (u \uparrow u \uparrow u \uparrow)$
3 azonos fermion, mi van a Pauli-kizárással?
- Mi tartja össze a hadronokat?
- Miért csak (qq) és (qqq) hadronok vannak?
- Miért nincs szabad kvark?

$$\begin{matrix} \underbrace{\begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}}_{\lambda_1} & \underbrace{\begin{pmatrix} 0 & -i & 0 \\ i & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}}_{\lambda_2} & \underbrace{\begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & -1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}}_{\lambda_3} & \underbrace{\begin{pmatrix} 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 0 \end{pmatrix}}_{\lambda_4} \\ \underbrace{\begin{pmatrix} 0 & 0 & -i \\ 0 & 0 & 0 \\ i & 0 & 0 \end{pmatrix}}_{\lambda_5} & \underbrace{\begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \\ 0 & 1 & 0 \end{pmatrix}}_{\lambda_6} & \underbrace{\begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & -i \\ 0 & i & 0 \end{pmatrix}}_{\lambda_7} & \underbrace{\frac{1}{\sqrt{3}} \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & -2 \end{pmatrix}}_{\lambda_8} \end{matrix}$$

Új kvantumszám, a "szín" bevezetése: **Red, Green, Blue** $\Rightarrow$ szín-töltés (kvantum szín dinamika, QCD [quantum color dynamics])

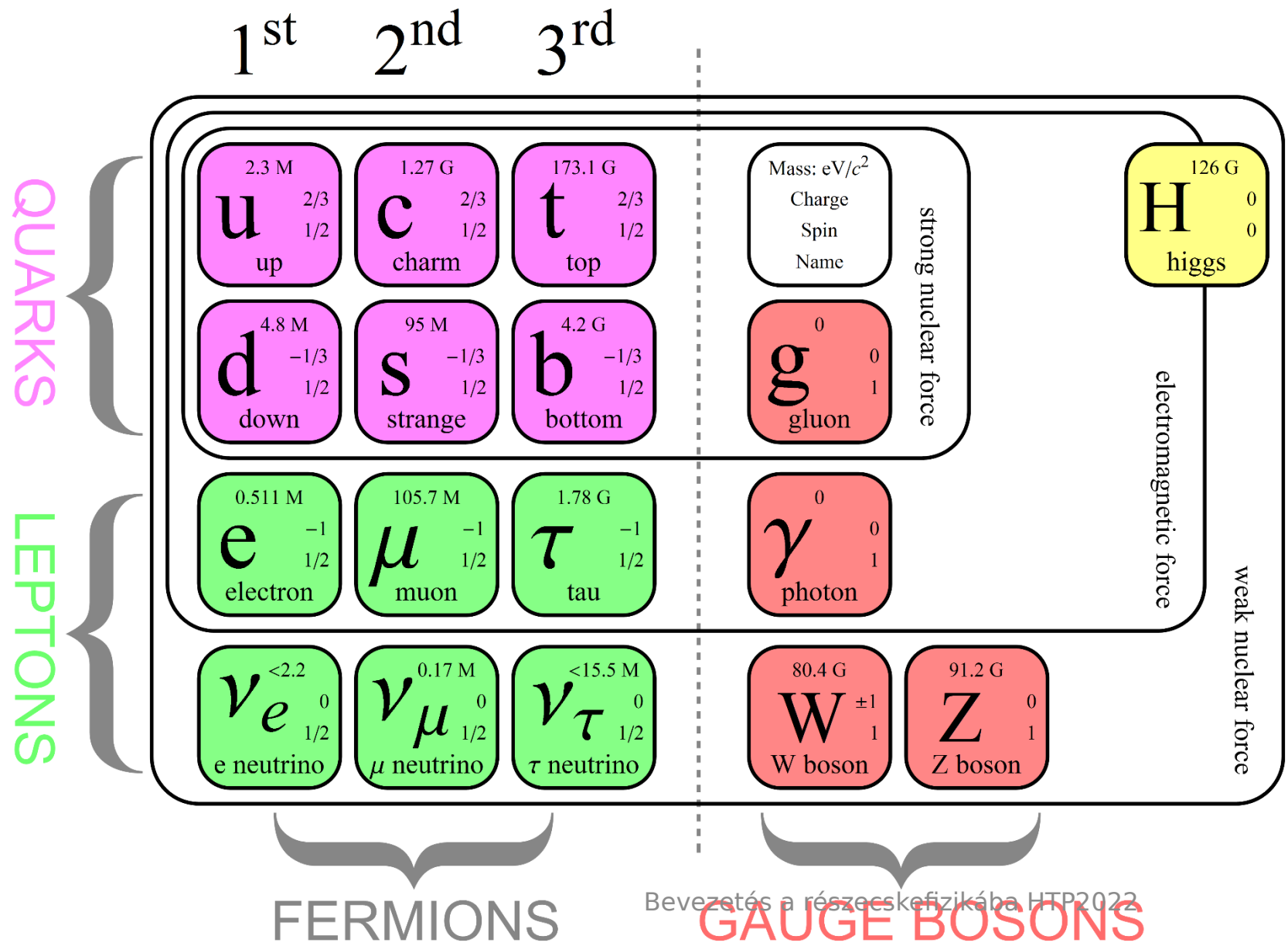
Δ^{++} kvarkjai különböző (színű) kvantumállapotban vannak
A kvarkok között erős szín-szín vonzás van (a szín az erős kölcsönhatás töltése)

Csak színtelen állapotok szabadok (kvarkbezárás)

Analógia a színlátással: 3 erős kölcsönhatás állapot $\sim$ 3 alapszín
(anti-szín $\sim$ kiegészítő szín, színtelen állapot $\sim$ fehér)

Standard Modell – jöhetnek a mértékbozonok

Kvantum-elektrodinamika Lagrange egyenlete

$$\mathcal{L} = i\bar{\psi}\gamma^\mu\partial_\mu\psi$$

Kinetikus tag

$$-m\bar{\psi}\psi$$

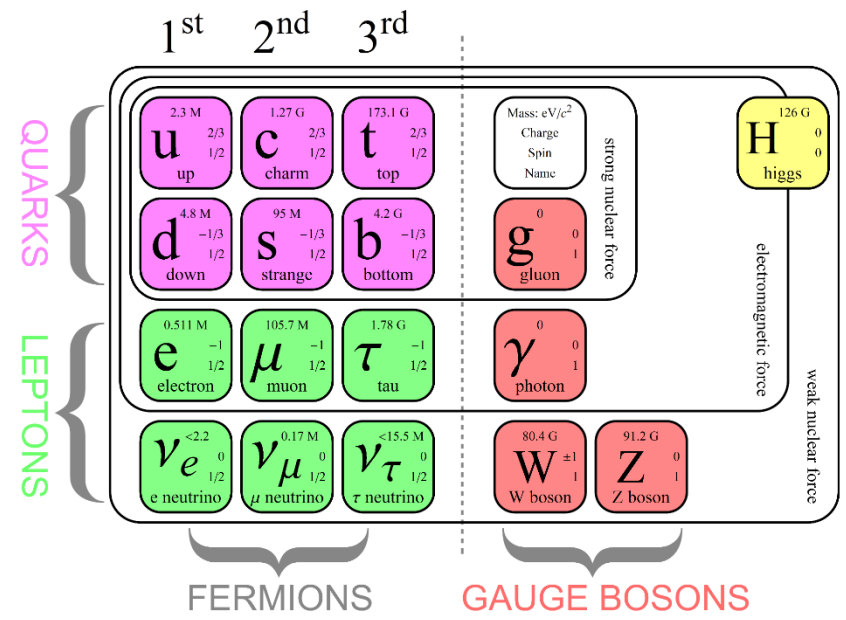
Tömegtag

$$-e\bar{\psi}\gamma^\mu\psi A_\mu$$

Kölcsönhatás a mértékbozonnal **itt a foton**
 Nem azt mondjuk, hogy itt ekkora az elektromos
 térerősség,
 a kölcsönhatást fotonok cseréjével adom meg.
 A kölcsönhatásnak van **forrása**, itt ez az
 elektromos töltés.

$$-\frac{1}{4}F^{\mu\nu}F_{\mu\nu}$$

Mértéktér kinetikus tagja

Elemi kölcsönhatások, erők

	Elektromágneses γ	Erős g	Gyenge W, Z	Gravitációs (Graviton?)
<i>Forrás</i>	<i>Elektromos töltés</i>	<i>szín</i>	<i>Gyenge izospin</i>	<i>tömeg</i>
<i>Példák</i>	<i>Atomok, molekulák Optikai és elektromos berendezések Telekommunikáció</i>	<i>Nukleonok (és más hadronok) Magfúzió a csillagokban</i>	<i>Neutron bomlás $n \rightarrow p^+ e^- \bar{\nu}_e$ Radioaktív -bomlások Energiatermelés a csillagokban</i>	<i>Eső tárgyak Égitestek, galaxisok, fekete lyukak</i>
<i>Potenciál</i>	$\sim 1/r$	$-a/r + b r$	$\sim e^{-m_V r} / r$	$\sim 1/r$
<i>Hatótávolság</i>	∞ ($F \sim 1/r^2$)	<i>Rövid (1 fm $\sim 1/m_\pi$)</i>	<i>Rövid (<1 fm)</i>	∞ ($F \sim 1/r^2$)
<i>Élettartam</i>	$10^{-20} - 10^{-16}$ s $\pi^0 \rightarrow \gamma\gamma$	10^{-23} s $\Delta \rightarrow p\pi$	$>10^{-12}$ s $\pi^+ \rightarrow \mu^+ \nu_\mu$	

1 fm = 10^{-15} m
 $R_{\text{proton}} = 0.8$ fm

AZ ELEMI RÉSZECSKÉK ÉS ALAPVETŐ KÖLCSÖNHATÁSOK Standard Modellje

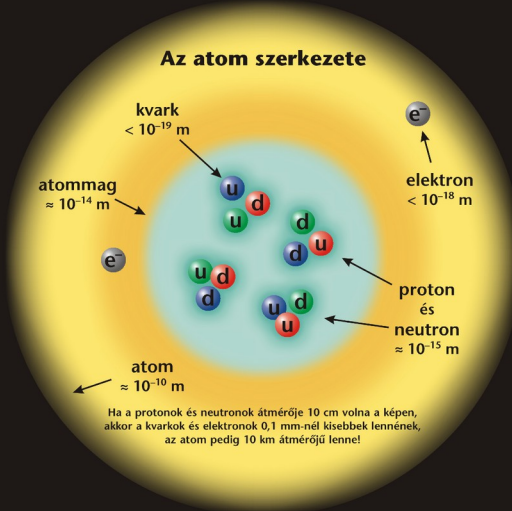
Az elemi részecskékre és alapvető kölcsönhatásokra vonatkozó jelenlegi legfontosabb ismereteinket összegzi a Standard Modell, amely az erős és egyesített elektromgyenge kölcsönhatások elmélete. A gravitáció, jóllehet alapvető kölcsönhatás, nem része a Standard Modellnek.

Fermionok – az anyag építőköve, spinjük: 1/2, 3/2, 5/2 ...

kvarkok (spin = 1/2)			leptonok (spin = 1/2)		
jel/íz	tömeg GeV/c ²	elektr. töltés	jel/íz	tömeg GeV/c ²	elektr. töltés
u up	0,003	2/3	ν _e elektron neutrínó	< 10 ⁻⁸	0
d down	0,006	-1/3	e elektron	0,000511	-1
c charm	1,3	2/3	ν _μ müion neutrínó	< 0,0002	0
s strange	0,1	-1/3	μ müion	0,106	-1
t top	175	2/3	ν _τ tau neutrínó	< 0,02	0
b bottom	4,3	-1/3	τ tau	1,7771	-1

Tömeg: a részecskefizikában az energiát elektronvoltban (eV), a tömeget GeV/c² egységekben ($E = mc^2$) mérik. 1 GeV = 10⁹ eV = 1,60 · 10⁻¹⁰ J. A proton tömege 0,938 GeV/c² = 1,67 · 10⁻²⁷ kg.

Töltés: az elektromos töltéseket a protontöltés egységében adjuk meg. A proton töltése 1,60 · 10⁻¹⁹ Coulomb.

Bozonok – a kölcsönhatások közvetítői, spinjük: 0, 1, 2 ...

erős – szín (spin = 1)			elektromgyenge (spin = 1)		
jel/név	tömeg GeV/c ²	elektr. töltés	jel/név	tömeg GeV/c ²	elektr. töltés
g gluon	0	0	γ gamma-foton	0	0
			W [±] W-bozon	80,39	-1 / 1
			Z ⁰ Z-null bozon	91,187	0

Szintöltés: a kvarkok és gluonok „szintöltést” hordoznak. A kvarkok három-, a gluonok nyolcféle „színűek” lehetnek. Kvarkok és gluonok szabadon nem létezhetnek. Őket a szintöltések között ható alapvető erős kölcsönhatás kétféleképpen kötheti össze színsemleges hadronokba: vagy három kvark alkothat egy bariont, vagy egy kvark-antikvark-pár alkothat egy mezont.

A visszamaradó erős kölcsönhatás a színsemleges nukleonok – vagyis az atommagot alkotó neutronok és protonok – között hat (ez felelős a „magerőért”), jellegében Van der Waals-kölcsönhatáshoz hasonlít.

A spin a részecske saját perdülete. A spint ħ egységekben adjuk meg, ahol ħ = h/2π = 6,58 · 10⁻²⁵ GeVs = 1,05 · 10⁻³⁴ Js.

Fermionikus hadronok

barionok (qqq) és antibarionok (q̄q̄q̄) – több száz ismert barion van				
jel/név	kvark-össz.	tömeg GeV/c ²	elektr. töltés	spin
p proton	uud	0,938	1	1/2
p̄ anti-proton	ūūđ	0,938	-1	1/2
n neutron	udd	0,940	0	1/2
Λ lambda	uds	1,116	0	1/2
Ω omega	sss	1,672	-1	3/2

Antianyag: a részecskének általában van „antirészecskéje”, amely azonos tulajdonságú, de ellentétes töltésű, mint a részecske. Néhány elektromosan semleges részecske egyben saját antirészecskéje is. Ilyen a Z⁰-bozon, a γ-foton, vagy az η_c-mezon, de a K⁰-kaon, mely dš kvark-antikvark-párból áll, már nem.

Az ábrák a jellemző fizikai folyamatokat csak szemléltetik, hozzájuk értelmes módon skálát rendelni nem lehet. A kékeszöld tartományok a gluonok felhőjét, illetve mezejét, a piros vonalak a kvarkok pályáját mutatják.

A kölcsönhatások tulajdonságai

tulajdonság	erős		gyenge (elektromgyenge)	elektromágneses (elektromgyenge)	gravitációs (nem az SM része)
	alapvető	visszamaradó			
amire hat	szintöltés	lásd magyarázat	íz	elektromos töltés	tömeg, energia, lendület
ezek a részecskék érzik	kvarkok, gluonok	hadronok	kvarkok, leptonok	elektr. töltötték	minden
közvetítő részecske	gluonok	mezonok	W [±] , Z ⁰ -bozon	γ-foton	graviton (még nem figyelték meg)
relatív erősség két up kvarkra	25	–	0,8	1	10 ⁻⁴¹
két proton az atommagban	60	–	10 ⁻⁴	1	10 ⁻⁴¹
	–	20	10 ⁻⁷	1	10 ⁻³⁶

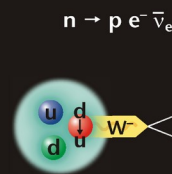
Bozonikus hadronok

mezonok (q̄q)				
jel/név	kvark-össz.	tömeg GeV/c ²	elektr. töltés	spin
π pion	uđ	0,140	1	0
K kaon	sū	0,494	-1	0
ρ ró-mezon	uđ	0,770	1	1
B ⁰ B-null mezon	dđ	5,279	0	0
η _c eta-c mezon	cđ	2,980	0	0

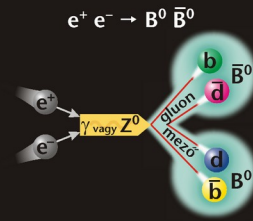
Az eredeti posztert a **Contemporary Physics Project** (<http://CPEPweb.org>) készítette. A magyar változat Kármán Tamás és Somogyi Gábor munkája.

Megjelent a **Fizikai Szemle** mellékleteként, tetszőleges méretre nagyítható változata letölthető a <http://fizikaiszemle.hu> honlapról.

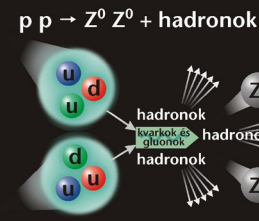
Köszönetünket fejezzük ki a megjelenést támogató **Paksi Atomerőmű Zrt.**-nek.

Egy neutron protonra, elektronra és antineutrínóra bomlik egy virtuális W-bozon (gyenge kölcsönhatás) közvetítésével. Ez a béta-bomlás.

Nagy energiájú elektron-pozitron-ütkezésben (elektromgyenge kölcsönhatás) B⁰-anti-B⁰ keltése, γ-foton vagy Z⁰-bozon közvetítésével.

Nagy energiájú, erősen kölcsönható protonok ütközésekor keletkezhetnek hadronok és nehéz részecskék, például Z-bozonok.

Miért kell a Higgs-bozon?

1995: t kvark felfedezése a FNAL-ban

2000, DONUT kollaboráció (FNAL): tau neutrino

Mindent felfedeztek, a kölcsönhatás szimmetriákra visszavezetve, kész vagyunk.

DE: A lokális szimmetriák nem engedik, hogy tömegük legyen az elemi részecskéknek, a kvarkoknak és leptonoknak, valamint a kölcsönhatásaikat közvetítő mértékbozonoknak, az ugyanis **sértené** a kölcsönhatást létrehozó szimmetriát.

EM és erős kölcsönhatás rendben volna, hisz a foton és a gluon tömege nulla.

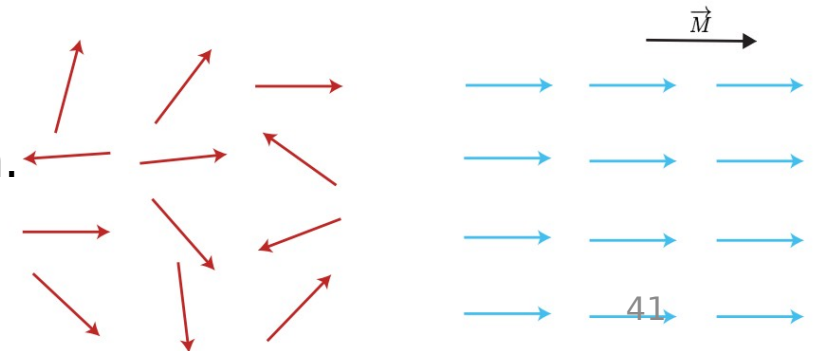
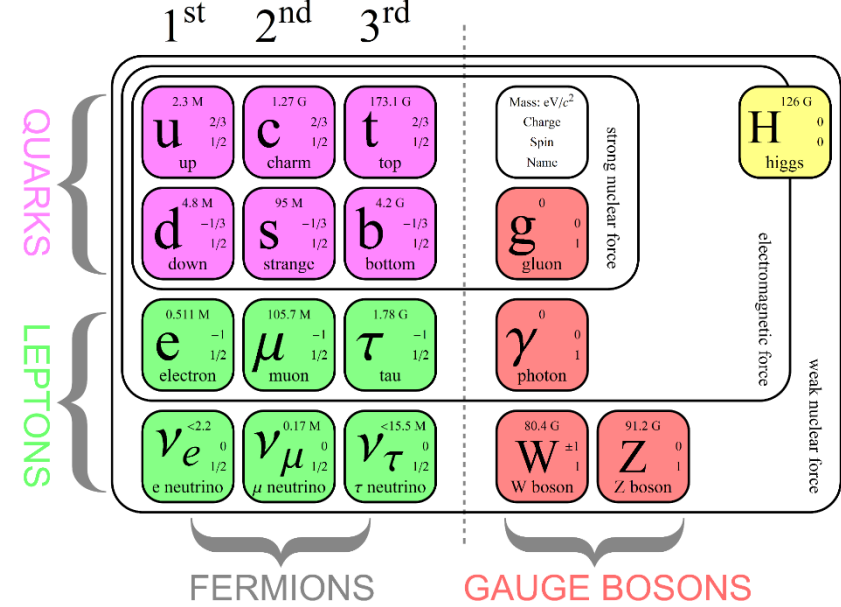
A kis tömegű kvarkok, leptonok se okoztak gyakorlati problémát, de az, hogy a W, Z tömeg nélküli legyen!

Bizonyos számításoknál már felmerült, hogy kell (?) egy skalár (0 spinű) részecske.

Szimmetria sérülését is megfigyelhetjük

pl. mágneses domének beállása esetén → spontán szimmetriasértés

Az egyenleteket szimmetrikusak maradnak, csak az alapállapot nem.

Nincs spontán szimmetriasértés mexikói kalap nélkül

Analógia: Emberke a sombrérón

- A sombréro csúcsán ülő emberke szemével a világ teljesen kör (forgás) szimmetrikus
- A természet törvényei is szimmetrikusak (példánkban a gravitáció számára nincs kitüntetett irány)
- A csúcsról azonban bármilyen piciny fluktuáció (remegés) kibillentheti emberkénket, aki egy véletlen irányban csúszik le a kalap karimájára
- Helyzete a karimán immár sérti a rendszer szimmetriáját, noha a természet törvényei szimmetrikusak maradnak (nincs kitüntetett irány)
- A hengerszimmetriából csak annyi marad, hogy a potenciálvölgyben a részecske erőhatás nélkül mozoghat.

Gyakorlatban mit jelent

Feltételezzük, hogy a világunk üres terét kitölti egy mező, amely elrontja a vákuum szimmetriáit, ennek a potenciálja

$$\mathcal{L} = -F^{\mu\nu}F_{\mu\nu} + D^\mu\phi D_\mu\phi^* - \mu^2\phi\phi^* - \lambda(\phi\phi^*)^2.$$

Felírom a lecsúszott emberke környezetében $\phi(x) = (\rho(x) + v)e^{i\xi(x)}$
Visszahelyettesítve, tömeges mértéktér,
és lesz tömeges komponense a Higgs-mezőnek (v-vel

$$\begin{aligned}\mathcal{L} &= -F^{\mu\nu}F_{\mu\nu} + (\partial_\mu u + iqA_\mu)(\rho + v)e^{i\xi}(\partial^\mu - iqA^\mu)(\rho + v)e^{-i\xi} \\ &\quad - \mu^2(\rho + v)^2 - \lambda(\rho + v)^4 \\ &= -F^{\mu\nu}F_{\mu\nu} + \partial_\mu\rho\partial^\mu\rho + (\rho + v)^2\partial_\mu\xi\partial^\mu\xi + q^2(\rho + v)^2A_\mu^2 \\ &\quad - 2q(\rho + v)^2\partial_\mu\xi(x)A^\mu - 4\lambda v^2\rho^2 - \lambda\rho^4 - 4\lambda\rho^3v + \lambda v^4 \\ &= -F^{\mu\nu}F_{\mu\nu} + \partial_\mu\rho\partial^\mu\rho + v^2\partial_\mu\xi\partial^\mu\xi - 4\lambda v^2\rho^2 + q^2v^2A_\mu^2 - 2qv^2\partial_\mu\xi(x)A^\mu\end{aligned}$$

Még néhány megjegyzés

- A Higgs-mező megjelenése lehetővé teszi, hogy az egyenletekbe tömegtagokat írjunk anélkül, hogy elrontanánk a kölcsönhatások szimmetriáit, ebben az értelemben a Higgs-mező nem hozza létre, csak megengedi a tömegeket.
- A makroszkopikus világunk tömege nem a Higgs-mechanizmusnak köszönhető, hiszen a proton és a neutron tömegében az őket alkotó elemi részecskék, a kvarkok tömegjáruléka igen kicsiny, néhány százaléknyi, a legnagyobb része a kvarkok nukleonon belüli energiájának tulajdonítható.

Higgs-bozon keresése

Korábbi kísérletek kizártak tartományokat, ahol nem lehet:

A 4 LEP-kísérlet eredményeinek statisztikus összegzése azt mutatta,

hogy a Standard Modell Higgs-bozonjának,

ha egyáltalán létezik, 95% megbízhatóság (konfidencia) mellett 114,4 GeV

feletti tömeggel kell rendelkeznie.

Az elméleti fizikusok kiszámolták az egyes csatornák

Valószínűségét:

$H \rightarrow ZZ$

• **$H \rightarrow ZZ \rightarrow 4l$: "Golden channel"**

• $H \rightarrow ZZ \rightarrow 4\nu$: Nagy tömegre

• $H \rightarrow ZZ \rightarrow 4q$: Nagy tömegre

$H \rightarrow WW$

• **$H \rightarrow WW \rightarrow 4l$: Legérzékenyebb**

• $H \rightarrow WW \rightarrow 4q$: Leggyakoribb

$H \rightarrow \gamma\gamma$

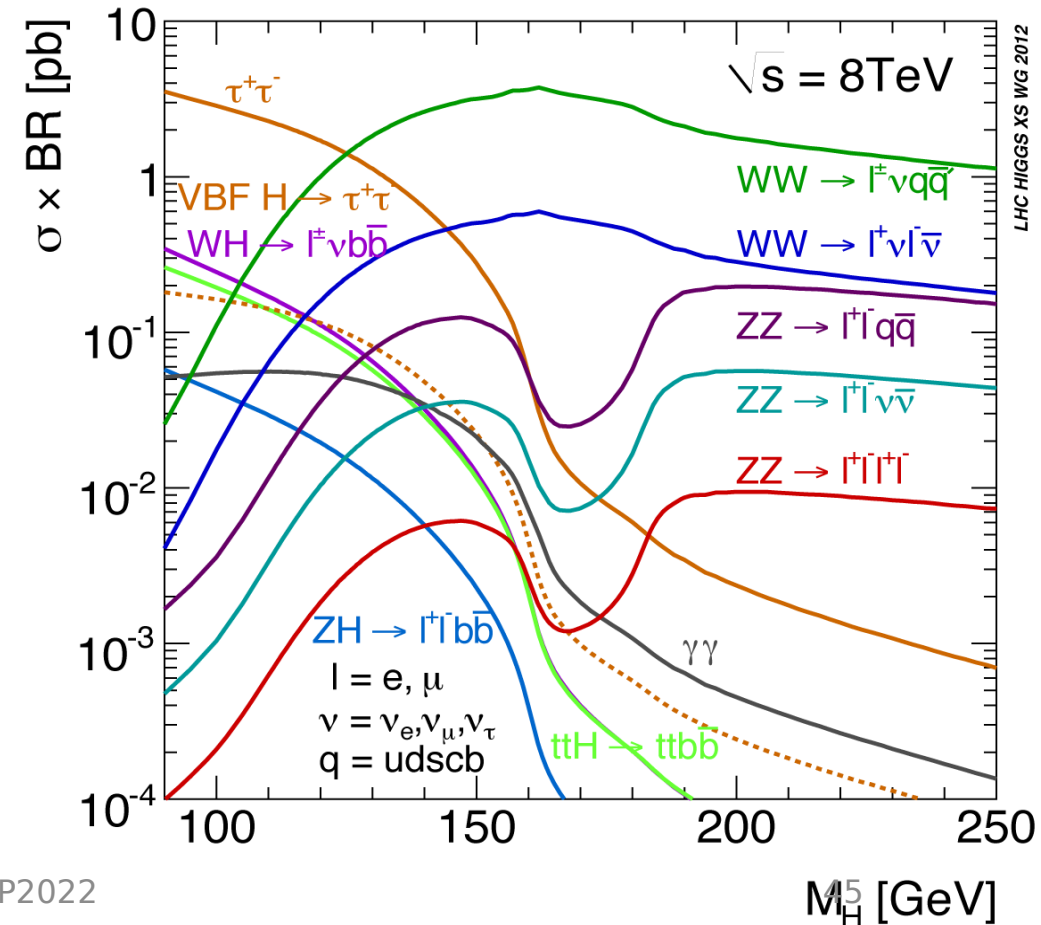
• **Ritka, kis tömegre a legjobb**

$H \rightarrow \tau\tau$

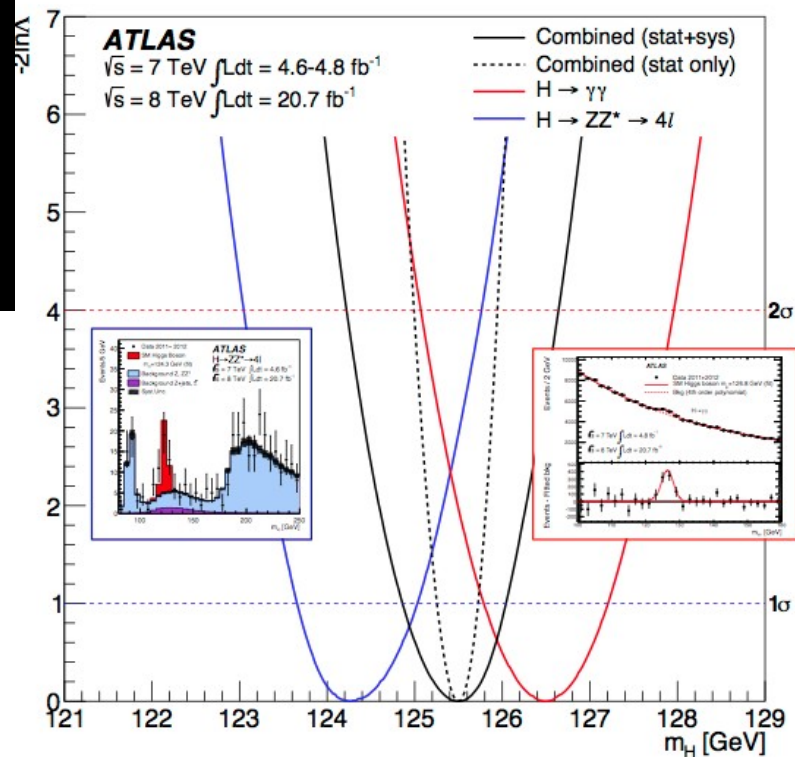
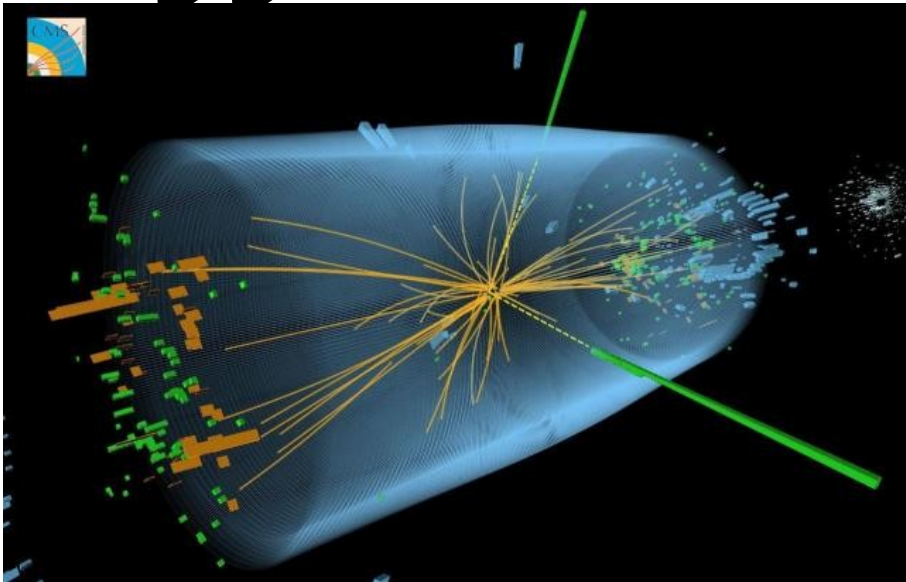
• Ritka, kis tömegre kedvező jel/háttér arány

$H \rightarrow b\bar{b}$

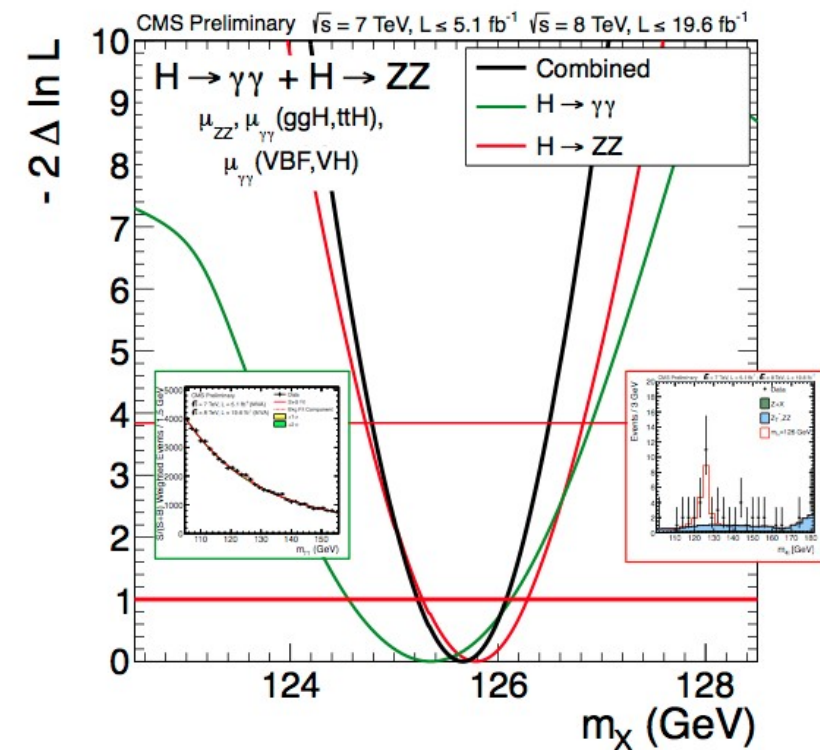
• ttH , ZH , WH , hasznos de nehéz a jelentős háttér miatt

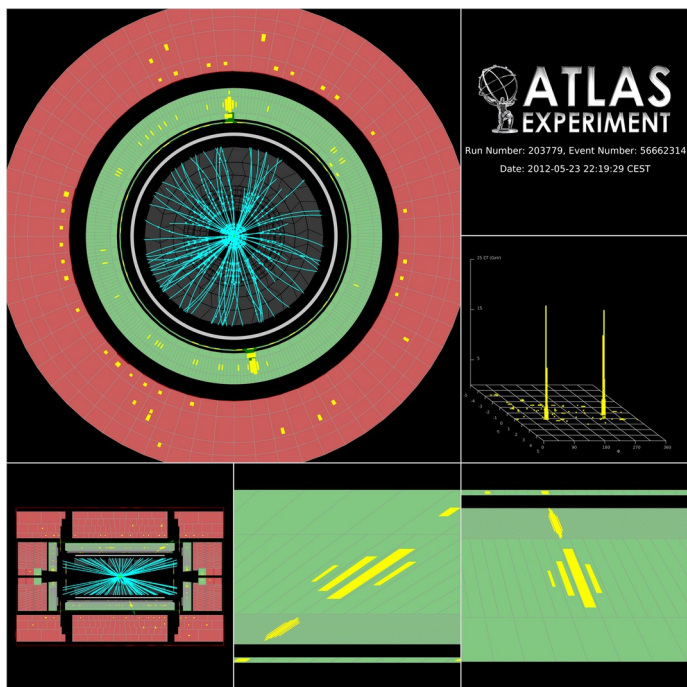
Higgs-bozon felfedezése

ATLAS: $M_H = 125.5 \pm 0.2_{\text{stat}} \pm 0.6_{\text{sys}} \text{ GeV}$

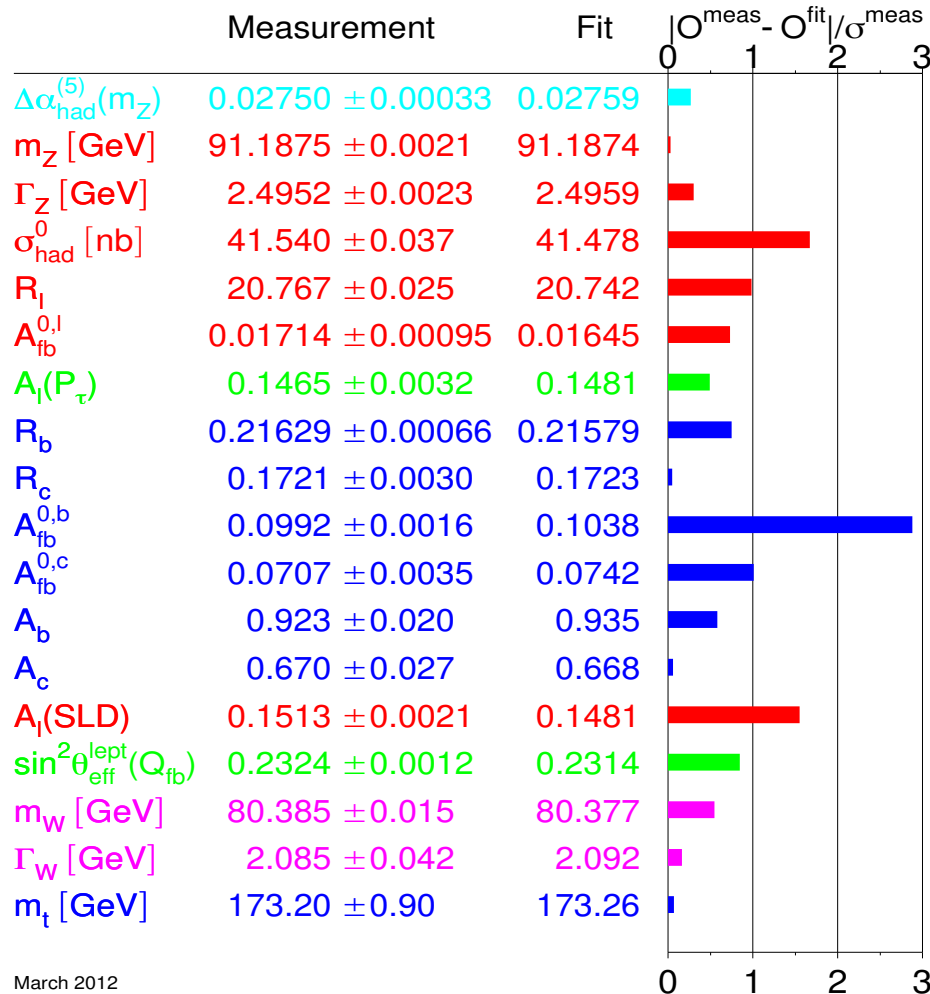

CMS: $M_H = 125.7 \pm 0.3_{\text{stat}} \pm 0.3_{\text{sys}} \text{ GeV}$

A Standard Modell sikere

$|\text{mért} - \text{elmélet}| / \text{mérési pontosság}$

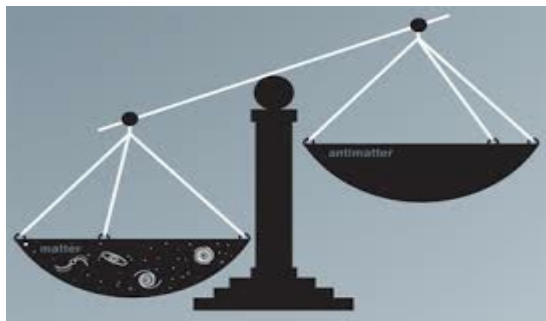
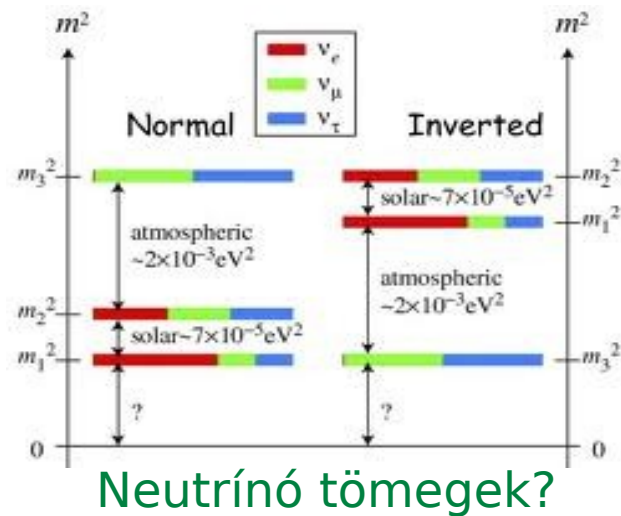

- Sok kísérlet (ALEPH, DELPHI, L3, OPAL @ LEP, D0, CDF @ Tevatron, SLD, ...) számos eredményének kombinációja
- Kevés kilógó eredmény
- Legnagyobb különbség jelenleg az $e+e- \rightarrow Z \rightarrow b\bar{b}$ előre-hátra aszimmetriája

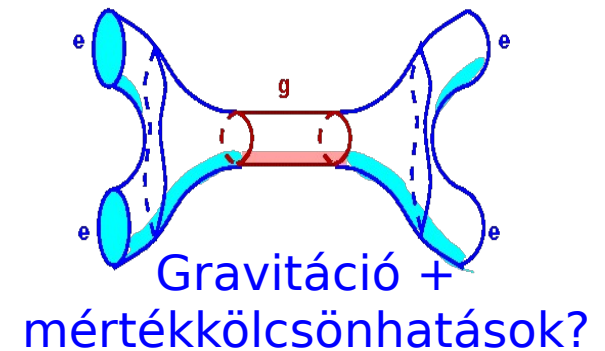
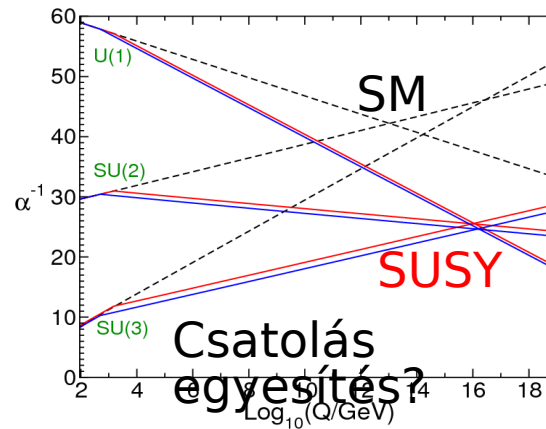
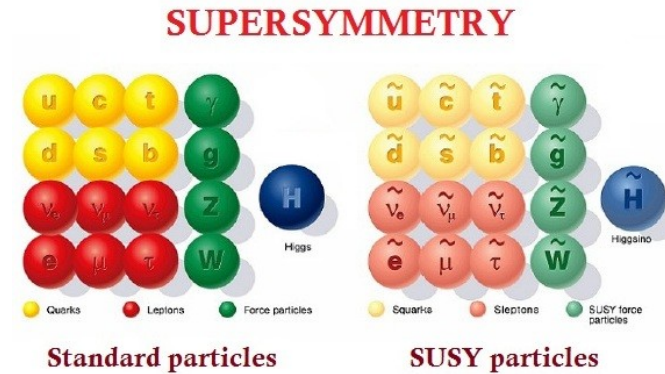
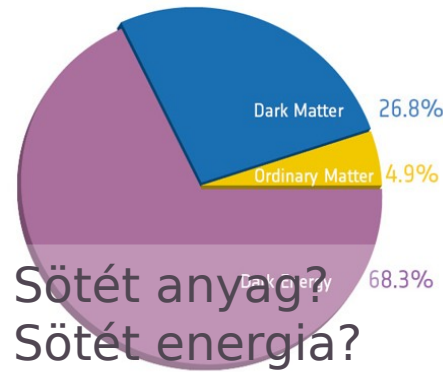
March 2012

A Standard Modellen túl

A Standard Modell immár teljes a Higgs-bozonnal és még mindig kitűnően működik. Sok nyitott kérdés azonban túl mutat rajta és egy alapvetőbb elméletet igényel!

Anyag - antianyag aszimmetria?

Amit nem magyaráz meg a Standard Modell

- Gravitáció nem illik a másik három kölcsönhatás rendszerébe
- A három kölcsönhatás erőssége növekvő energián konvergál, de nem találkozik egy pontban. Megvalósítható a kölcsönhatások nagy egyesítése?
- Miért van 3 fermion család?
- Miért ilyen a töltéskvantálás: $Q_e = -Q_p$, $Q_d = Q_e/3$, $Q_u = -2Q_e/3$?
- Miért olyan különböző a részecskék tömege?
- Miért olyan kicsi de mégsem nulla a neutrínók tömege?
- Miért alakult ki az anyag - anti-anyag aszimmetria?
- Mi alkotja a világegyetem nagy részét kitevő sötét anyagot?
- Mi a sötét energia?